

EMRULLAH EFENDİ HAYATI - GÖRÜŞLERİ - ÇALIŞMALARI

Dr. Mustafa ERGÜN

Yakın geçmiş Türk eğitim hayatının en önemli şahsiyetlerinden birisi, *Emrullah Efendi* 'dir. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde, eğitim üst-yönetiminin başında bulunduğu zaman yaptığı çalışmalar ve öne sürdüğü görüşler, onu, ölümünden sonra da önemli bir kişi haline getirmiştir.

Ona atfedilen "*Tuba Ağacı Nazariyesi*" ile Türkiye'deki eğitim tartışmalarına seçkinler (elitler) eğitimi kavramı da girmiştir. Özellikle *Emrullah Efendi*'den sonra yoğun tartışmalara neden olacak bu nazariye, aslında, Türk eğitim sisteminin tarihî gelişiminin örgün bir ifade biçiminden başka bir şey değildi.

Türk eğitiminin batılılaşması - çeşitli ivedi gereksinimler karşısında yüksek öğretimden başlamak zorunda kalmıştı. XIX, yüzyılda Osmanlı Devleti'nin her alanda yetişmiş elemana çok ivedi olarak ihtiyacı vardı. Bu nedenle işe, yaygın bir ilköğretim örgütü kurmakla başlayamıyordu. Zaten Devletin yapısı ve coğrafyası da bunu çok güçleştiriyordu. Devletin bu hususta uzun planlar yapacak zamanı da, durumu da, yetişmiş elemanı da yoktu. Bunun için her okulun yüksek kısmı veya orta derecede hemen iş adamı yetiştirecek okullar açılmak zorunda kalmıyordu.

Emrullah Efendi'nin yönetim başında bulunduğu sıralarda da aynı ivedi durumlar söz konusu idi ve *Emrullah Efendi* de işe yüksek öğretimden başlamak gereğini vurguladı. Ama gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Fırkası'nın önde gelen bir üyesi olması dolayısıyla, gerek Mekteb-i Sultanî olayında *Tevfik Fikret'e* karşı vaziyet alışıyla ve gerekse salt eğitim görüşleri açısından; yaşadığı dönemde ve öldükten sonra kendisinin bir çok eleştiricileri çıkmıştır. Ancak tartışmalar hiç bir zaman kişilikler ön plana sürülmeden, eğitimde önceliğin orta ve yüksek öğretime mi yoksa ilköğretime mi verilmesi biçiminde devam etti ve o zamanlar için de çok yararlı oldu.

Eğitim tarihimizde genellikle Tuba Ağacı Nazariyesi ve ondan doğan tartışmalarla ön plana çıkan *Emrullah Efendi*, Türk eğitim düzenine prensipler, yasa ve yönetmelikler ve sağlam bir örgüt kurma çalışma ve girişimleriyle de çok yararlı olmuştur. Tarihte unutulmaz bir eğitim Bakanı tipi ortaya

MUSTAFA ERGÜN

çıkarmıştır. Bu bakımdan hayatı, görüşleri ve çalışmaları bir bütün olarak değerlendirilmesi ve bilinmesi gereken bir şahsiyettir.

H a y a t ı : Tüccardan *Ali Efendi'nin* oğlu olarak 1275 (1858) Lüleburgaz'da doğdu. İptidai ve rüştiyeyi orada okudu. Sonra Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. "Aliyululâ" derece ile mülâzemet rüsu ve "Ulûm-u Siyasiye Şahadetnamesi" aldı. Bu sırada Fransızca konuşma ve yazmayı öğrendi¹. Önce Yanya (1882) ve Selanik (1884) Maarif Müdürlüklerinde bulundu. Oradan Halep Maarif Müdürlüğü ve idadi öğretmenliğine, 1891'de de Aydın Maarif Müdürlüğü'ne atandı. Oradayken 1892'de Gazeteci *Tevfik Nevzat* ve Avukat *Güzel Hasan* ile beraber Avrupa'ya kaçtı². Bu işi *Emrullah Efendi'nin* Maarif Veznesi'nden aldığı paralarla yaptıkları iddia edildi. Bu nedenle *Emrullah Efendi* tevkif edilip muhakeme altına alınmak istendi. Tevkif edildi. O sıralarda *Tevfik Nevzat*, *Emrullah Efendi* ve kendisinin affedilmesi hakkında *II. Abdülhamit'e* iki şiir yazdı³. Bunun üzerine muhakeme bir "irade-i seniyye" ile yaptırılmadı⁴. *Emrullah Efendi'de* yurda dönerek gene maarif hayatına atıldı. (1900). Meclis-i Maarif üyeliğinde, Mekteb-i Sultanî müdürlüğünde ve İlmiye Dairesi'nde çalıştı. 8 Ocak 1908'de kurulan "Türk Derneği"nin kurucuları ve idarecileri arasında bulundu.

16 Aralık 1908'de Kırkkilise (Kırklareli) mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. 12 Ocak 1910'da Maarif Nâzırı oldu. Bu görevi sırasında yaptığı işleri destekleyenler olduğu kadar karşı çıkanları da çok oldu. Hattâ kendisi hakkında Meclis-i Mebusan'da soru önergesi ("istizah takriri") verildi. Hakkında sık sık istifa söylentileri çıkarıldı. Kanunsuz işler yaptığı iddia edildi⁵. Eleştiriler karşısında 20 Şubat 1911'de istifa etti. Ancak 15 Aralık 1911'de tekrar Maarif Nazırı oldu. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arası açıldı, istifasını Sadrazam'a sundu⁶. Ancak istifası kabul edilmedi. 21 Temmuz 1912'de Bakanlar Kurulu'nun istifasına kadar görevde kaldı. 1912 Kasımı sonlarında, Darülfünun olayları dolayısıyla, Divân-i Harbi-i Örfî (Sıkıyönetim) tarafından tutuklandı ve sorguya çekildi⁷.

14 Eylül 1910'da Darülfünun Edebiyat Şubesi "Hikmet-i Nazariyye" öğretmeni oldu. Bu görevine 1911'de de devam etti. 21 Şubat 1913' de aynı kurumdaki "Usul-ü Tedris ve Terbiye" öğretmenliklerini de üzerine aldı.

1 "Sabah" gazetesi, 13 Ağustos 1914.

2 *Kuran, A.B.*: "Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri" İstanbul 1965, s. 137.

3 *Somer, Ziya*: "Bir Adamın ve Bir Şehrin Tarihi. Tevfik Nevzat" İzmir 1948, ss. 28-29,31.

4 "İştirak" gazetesi, 5 Ağustos 1328, 3 Eylül 1328.

5 (İstizah takriri), "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi" 21. içtima, 20 Kânunuevvel 1326 (Mekteb-i Sultanî mes'elesi), 10-20 Nisan 1910 arasındaki basın "İştirak" gazetesi, 15

Mayıs 1326

"Türkiye" gazetesi, 14, 18 Teşrinievvel 1326.

"Sabah" gazetesi, 23 Kasım 1910.

6 "Sabah" gazetesi, 15, 16, 17 Şubat 1911.

7 "Sabah" gazetesi, 30 Kasım 1912.

14 Ağustos 1914'de Yeşilköy'deki evinde öldü. Cenazesi büyük törenlerle kaldırıldı. Osmanlı Devleti'nden dört, Sırp hükümetinden "Sen Sava", Bulgar hükümetinden de "Sen Aleksandır" nişanlarını almıştı.

Eserleri: *Emrullah Efendi* iki defa Maarif Nâzırı olmuş ve bu sırada tamamen "kendi eseri" denebilecek bazı eğitim girişimleri olmuştur: Liseler örgütü, Eğitim Bakanlığı merkez örgütü, Darülfünun ıslahatları, Hakk-ı Telif Kânunu v.s. Bunlar üzerinde ayrıca durulacaktır. Bunun yanı sıra *Emrullah Efendi'nin* önemli yazıları da şunlardır:

— "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dair İzâhnâme", Konstantiniyye 1330.

— "Yeni Muhitü'l-Maarif" (Ansiklopedi), İstanbul 1317.

Gazetelerde de pek çok yazıları çıkmıştır. Bunlardan önemli olan bazıları şunlardır:

— "Usul-ü terbiye ve tedris", "Mirât-ı Maarifgazetesi 3 (28 Kânunu-sâni 1324), ss. 37-38.

— "Tedrisat-ı ibtidaiyye", "Mülkiye" gazetesi 23 (1326), ss. 42-64. 24 (1326), ss. 32-50.

— "Terbiye ve esasları", "Sırat-ı Müstakim" gazetesi, 16 (1326) ss. 248-250 (Konferans notlan).

— "İlm-i terbiye ve tedris", "Ümmet" gazetesi, 1/6 (13 Haziran 1326), ss. 14-15; 1/7 (24 Haziran 1326), s. 15; 1/8 (2 Temmuz 1326) s. 14 (*Emrullah Efendi'nin* Dârülfünun'da verdiği derslerde tutulan notlardan).

— "İdare-i vilayet", "Yeni Muhitü'l-Maarif" gazetesi, 14 Nisan 1327 ss. 6-13; 25 Mayıs 1327 ss. 1-5.

— "Patrikhanelerin müstediyyatı - Tedrisat mes'elesi ve Tanin gazetesi", "Yeni Muhitü'l-Maarif" gazetesi, 20 Ağustos 1327 ss. 1-13.

— "Darülfünunda inzibat" ("Darülfünun inzibatına müteallik Nizâmnâme lâyihasının esbab-ı mucibe mazbatası"), "Tanin" gazetesi, 7 Mart 1912.

Siyasî görüşleri: *Emrullah Efendi*, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden biri idi. Hattâ bu Cemiyetin görüşlerinin belirginleşmesinde önemli rolleri olmuştur. Kendisi, idarî işlerde merkeziyete de adem-i merkeziyete de karşı idi. Bunları "ifrat ve tefrit" olarak niteleyip, kendisi bu ikisinin ortasındaki "tevsî-i mezuniyet"i savunuyordu⁸.

Ona göre, Devletin temeli birliklidir; siyasî, kanunî ve idarî olarak birlik!⁹ Adem-i merkeziyet bunu bozar. *Sabahattin Bey* ve arkadaşları bunu pek iyi anlatamadılar. Bu idare, hangi yerleşim biriminde uygu-

8 "... İzâhnâme", ss. 47-48.

9 "İdare-i vilâyet", ss. 6-7.

lanacak? Avrupa'daki hangi modeli bize uygulamak istiyorlar? Geri eyalet sistemine mi döneceğiz v.s.¹⁰

"İdarî ve siyasî müesseselerin zaman ve memlekete göre hikmeti vücutları vardır."¹¹

"Siyasî adem-i merkeziyyet, bu memleket için şimdi ve gelecekte bir felâket olur"¹²

Sosyalistler, hükümeti yererek, hükûmetsizlikle suçlayarak baskı altına alırlar ve kendilerini güçlendirmeye çalışırlar.¹³

Eğitim alanındaki görüşleri ve uygulamaları:

a) *Genel eğitim*: Terbiye (ربيا veya ربوا kökünden), büyütme (elever) demektir. Bu da beslemek (education) ile olur. İnsanda beden terbiyesinin bir sınırı vardır, ama nefsi ve fikri terbiyenin sınırı yoktur.¹⁴

İnsan, insanî olgunluğa ulaştırılmak için eğitilir. Fayda ve zevk gözletilmez. Olgunluk hususunda fıtrata (yaratılış) uyulmalı, bu değiştirilmemelidir.¹⁵ İnsanda neyi terbiye edeceğiz? Büyüyen şeyi; bedeni ve nefsanî kuvvetlerini. Eğitimin amacı, bir insanın bedenî ve nefsanî güçlerini olgunluk derecesine ulaştırmaktır.

Terbiye, kendi kendine olmaz. Bunun başlıca üç ana "şartı" vardır: çocuk, mahal, öğretmen ve öğrencilerin çalışması.¹⁶

Terbiye için çocukta istidat olmalıdır. Hiç bir zaman terbiye istidat doğurmaz. Terbiye icat etmez, ikmal eder. Bulduğunu genişletir ve olgunlaştırmıştır. Çocuk tabii bir çevrede kendi kendine büyümelidir. Bu tabii gelişime engel olacak şeyleri kaldırmalıdır. Fıtratı zorla değiştirmeye uğraşmamalıdır.¹⁷

İyi muhitte, iyi terbiye alınır. Bunlardan ahlakî muhit, fizikî muhitten daha etkilidir.¹⁸

Meşrutî bir hükümette terbiyenin esası, hürriyettir. Bu, insanın mevcut kuvvetlerinin tamamıyla gelişmesi, "bedr" haline gelmesidir. Hürriyet, ilimle kâimdir; bilgisizlik ile hürriyet bir arada durmaz. "Hür-

10 a.g.m. ss. 10-11.

11 a.g.y.

12 a.g.m. s.12.

13 Meclis-i Mebusan'ın 31 Kânunuevvel 1327 tarihinde yaptığı 37. toplantısındaki konuşmasından, "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", s. 793.

14 "Usul-ü Terbiye ve Tedris", ss. 37-38.

15 "İlm-i terbiye ve tedris", s. 15.

16 a.g.y.

17 a.g.m., s. 14

18 a.g.m., s. 15

riyet, maarifin vezn-i ta'dilidir."¹⁹ İnsanın başarısı sırf ilim sayesinde. Terbiye, tabîî kanunları öğretim ve hakimiyet altına alarak kişinin tabîî hürriyetini sağlar.

Eğitim hürriyeti için eşitlik de olmalıdır. Eşitlik, "aynı olmak demek değildir." Eğitimde eşitlik, okula kabul ederken ve okuldaki öğretim süresince öğrencilere aynı şekilde davranmak demektir.²⁰

Terbiyenin esaslarından biride "tekafil nazariyesi'dir. İnsanların çıkarları, zararları birbirini etkiler. Öyleyse herkes birbirini sevmeli, kin ve hasetten kurtulmalıdır.

Terbiyenin bir başka esası da fazilettir. Fazilet, galebe anlamındadır. Kendi kendimize galebe!

Eğitim, din hükümlerine ve vatan menfaatlerine uygun olmalıdır. Öğrenciler ahlâkî ve dinî eğitimleri yanı sıra, şahsî ve medenî hayat savaşımdan da dâima galip çıkacak şekilde amelî bilgilerle donatılarak yetiştirilmelidir.²¹

Eğitim Bakanlığı, siyasî bir bakanlıktır. Belli başlı üç amacı vardır: 1) İlmî himaye etmek ("Yüksekten başlar dedikleri budur. Önce ilim tedvin edilmeli, ulema yetiştirilmeli, sonra talim olunmalıdır"). 2) Vatandaşlara genel eğitim vermek. 3) Eğitim yoluyla Osmanlı birliğini sağlamak.²²

Öğretim ilk, orta ve yüksek diye üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar birbirlerinden ayrılamaz, bir cümle teşkil ederler. Bir derecedeki okulun düzen ve gelişmesi, bir alt derecedeki okula bağlıdır. Bir alt derecedeki okulun gelişmesinin bir üst derecedeki okula bağlı olduğu da doğrudur. "Nasıl ki bu silsile aşağıdan yukarıya doğrudur, yukarıdan aşağıya da aynı kuvvetle doğrudur. Bunu ben iddia ederim. Bu, mekâtib-i ibtidaiyeyi ihmal için değil, ikmal içindir."

"İlim yukarıdan başlar. Fakat ben bu nazariyeyi söylediğim vakit mekâtib-i ibtidaiyeyi yapmayacağım, mekâtib-i ibtidaiyeye ehemmiyet vermeyeceğim demedim. En ziyade oraya ehemmiyet vereceğim. Mekâtib-i ibtidaiye içindir ki ben yukarıdan başlıyorum. Evet, Secere-i Marifet Secere-i Tuba gibidir. Onun kökü yukarıdadır. Bugün tarih tetkik olunsun, bütün fünün meydana konsun; acaba ilm-i beşer nasıl terakkî etmiştir?"²³

19 "Terbiye ve esasları", s. 249.

20 a.g.m., s. 250.

21 Maarif Nâzırı olarak bütün maarif memurlarına 3 Kânunusâni 1325'de yolladığı bir "Tahsis-i Umumiyye", "Yeni Tasvir-i Efkâr" gazetesi, 17 Kânunusâni 1910.

22 Hakkındaki soru önergesi ("istizah takriri") dolayısıyla Meclis-i Mebusan'daki nutku. 20 Kânunuevvel 1326, 21. toplantı. "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", s. 631.

23 a.g. nutuk. "...Zabıt Ceridesi", s. 635. Karşılaştırım: D.K. (Diran Kelekyan): "Maarifimiz" (Emrullah Efendi ile mülakat), "Sabah" gazetesi, 20 Şubat 1910.

Her yerde okulların kurulmasına yukarıdan başlanmıştır. Bizim tarihimizde de böyle olmuştur.

Eğitim tarihimizde *Emrullah Efendi*, genellikle "*Tûbâ Ağacı Nazariyesi*" adı verilen bu fikir sistemi ile tanınmıştır. Ancak yaşadığı dönemde pek ortaya çıkmayan bu fikir sistemi, onun ölümünden sonraki yıllarda iyice işlenmiş; taraftarlarıyla ve karşı çıkanlarıyla beraber siyaset ve kültür hayatının önemli tartışma konularından biri olmuştur. Bir taraftan *Edhem Nejat* "Tûbâ Ağacı mı nedir, o?... İşte o ağacın derdi sultanileri çok zaman bu âlem-i hercümerc içinde yaşatacaktır."²⁴ diyerek orta öğretim düzeyindeki bozuklukların tüm suçunu *Emrullah Efendi'nin* üzerine atarken; Tûbâ Ağacı üzerindeki esas tartışmalar bir seçkinler eğitimi-kitle eğitimi çekişmesi biçimine giriyordu. Bu konuda *Emrullah Efendi* ile esas tartışmayı, onun ölümünden sonra *Sâtu Bey* yapmıştır.

"Çürük bir tahsil-i ibtidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiç bir zaman âlileşemez; hakikî bir zümre-i münevvere Tûbâ Ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yetişir."²⁵

diyen *Sâtu Bey*, eskiden yazıp da yayınlamadığı makaleleri 1333 (1917)'de "Muallim" dergisinde yayınlamıştır. *Sâtu Bey*, *Emrullah Efendi'nin* "Dünyanın her tarafında böyle olmuştur" sözünü alarak, bunun yanlış olduğunu, Japonya ve Balkan ülkelerinde üniversitelerin ilkokullardan sonra kurulduğunu; ancak Batı ve Orta Avrupa ülkelerinde üniversitelerin daha önce kurulduğunu belirtmiştir. Bu durum karşısında bizim birinci grupta yer almamızın zorunlu olduğunu belirten *Sâtu Bey*:

"(Kendi) Maarif tarihimiz (bile), yüksekte başlamasının mahzurlu olduğu ve her müessese-i talimiyenin bir temele muhtaç olduğunu gösterir."²⁶

diyordu. 1325 Kânunusânisinde de, o zamanki Maarif Nâzırı *Emrullah Efendi'ye* "Maarif ıslâhatı hakkında" sunduğu bir lâyhada da şöyle diyordu:²⁷

"Maarifin bütün aksâm-ı şüabatı arasında şedîd bir irtibat vardır; hiç bir şube-i maarifin, hiç bir derece-i tahsilin diğerlerinden müstakilen ıslâh-ı tensiki kabil değildir: ezcümle mekâtib-i âliyenin terakkisi, onların talebesini izhar etmekte olan mekâtib-i ibtidaiye ve tâliyenin terakkisine mütevakkıftır."

1911'de de "Mekâtib-i ibtidaiyesi olmayan bir yerde mekâtib-i idadi, mekâtib-i idadisi olmayan bir yerde de Darülfünun te'sis etmek kabil

24 "Sultaniye Programı", "Yeni Fikir" dergisi. IV/17 (1329) ss. 549-550.

25 *Sâtu*: "Tuba Ağacı Nazariyesi", "Muallim" dergisi. I/12 (1333) ss. 359-366; "Tûbâ Ağacı hakkında -bir izâh-".ır aynı dergi, I/13 (1333 ss. 386-388.

26 *Sâtu*: "Tuba Ağacı Nazariyesi", s. 360

27 *Sâtu*: "Layihalarım". İstanbul 1326, s. 14.

midir?" diye soruyor; "Hiç bir derece-i tahsil, alttakine istinat etmeden yükselemez; çürük bir ilköğretime dayanan tahsil hiç bir zaman yükselemez" diyordu.²⁸ İyi bir üniversitenin ancak alttaki bir çok idadiye, iyi bir idadinin de alttaki bir çok ibtidai ve rüşdiyeye dayanmakla verimli olacağını savunuyordu.

Sâtu Bey, zamanındaki eğitimcilerin bütün eğitime orta öğretim noktasından bakmasını da yeriyor; artık iptidailerin idadi etki ve baskısıyla şekil almasından, oradan akan harçlar ve çimentolarla kuvvet kazanmasından vazgeçilmesini istiyordu.²⁹ Eğitimde en doğru görüş sağlayan, ilk öğretim kademesidir. Bütün eğitim bu tabakaya dayanmalı, bu tabakadan ruh ve kuvvet almalıdır. "Maatîf, temelden başlar."³⁰

En temelli şeklini *Sâtu Bey'de* bulan bu görüşün pek çok taraftarları bulunurken, *Emrullah Efendi'nin* Tûbâ Ağacı Nariyesi'njn de taraftarları vardı. Bunlardan biri olan *Feridun Vecdi*, eğitimde işe yüksek okulların düzeltilmesinden başlanılmasını istiyor; bizim işe ilkokullardan başlayacak kadar vaktimiz yoktur, şu anda ülkemizde yetişmiş adam kıtlığı vardır, bu yüzden yüksek öğretimi ihmal edemeyiz, diyordu.³¹ *Emrullah Efendi'nin* Tûbâ Ağacı Nazariyesi'nin pek çok kişi tarafından alaylarla karşılandığından yakınan *Feridun Vecdi*, bu nazariye ülkenin şartları içinde üstün ve bilgi sahibi bir zümreyi az zamanda meydana getirebilecek bir nazariyedir; biz de bütün tecrübelerimizle *Emrullah Efendi'nin* bu nazariyesini destekliyoruz, diyordu.³²

Öte yandan *Ziya Gökalp* da 1916'da toplanan Osmanlı İttihat ve Terakî Cemiyeti Kongresi'ne sunduğu bildirin eğitim bölümünde şöyle diyordu:

".. Üniversite, millî maarifi tesis edip sultani (lise) ler ile ilkokullara yayar; akademi ise, muhafaza eder. Bunun içindir ki üniversite gelişmeden, sultaniler ve ilkokullar bir ilerleme gösteremez. *Emrullah Efendi'nin* dediği gibi, ilim Tûbâ Ağacına benzer. Millî maarif, üniversiteden başlayarak, öğretmen okullarına ve sultanilere ve onlardan da ilkokullara inecektir. Fakat bu Tûbâ Ağacının tepesi akademi değildir; (üniversitedir) ".³³

b) *Eğitim politikasının başlangıç ilkeleri: Emrullah Efendi'nin* eğitim politikasında, kendisinden önce Eğitim Bakanlığı yapmış olan *Mustafa Nail Efendi* (1861-1922)'nin çalışmalarının ve hazırlıklarının önemli etkisi

28 *Sâtu*: "Islahata nereden başlamalı?", "Tanin" gazetesi, 2 Mayıs 1911.

29 *Sâtu*: "Maarifimizin en büyük yâresi..", "Ümmet" dergisi, 1/9 (1326), s. 4

30 a.g.y.

31 *Feridun Vecdi*: "Tedrisat mes'elesi I", "Hak" gazetesi, 11 Haziran 1912.

32 *Feridun Vecdi*: "Tedrisat mes'elesi IV", "Hak gazetesi, 16 Haziran 1912.

33 *Ziya Gökalp*: "Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I" (Haz. R. Kardeş), 1000 Temel Eser yay. İstanbul 1973, s. 189

vardır. Bütün Osmanlı okullarındaki eğitim birleştirilmesi çalışmaları, eğitim alanında yeni yasal düzenlemelerin hazırlıklarının başlatılması, ilk öğretmen okullarının yeni düzeni, gayrimüslim okullarına müdahaleler hep bu bakan zamanında ortaya çıkarılan hareketlerdi.³⁴

Emrullah Efendi, Bakanlık görevinde bulunduğu sıralarda çalışma alanına giren bütün işleri kendi denetimi altına almak ister, en küçük girişimleri bile bizzat kendisi yapardı. II. Meşrûtiyetin ilânından sonra hem dairelerdeki memur fazlalığını atmak, hem de II. Abdülhamit dönemi yöneticilerini işbaşından uzaklaştırmak için girişilen *tensikat* çalışmalarına *Emrullah Efendi'nin* -bu işle görevli komisyonu aşarak- sık sık karıştığı görülüyordu. Bakanın yaptığı bu düzenlemeler pek çok şikâyetlere neden oluyor; artık tensikat kalburunun yırtıldığı, iyilerle kötülerini ayırt etmeden, gelişigüzel ve tesadüfi bir eleme yapıldığı iddia ediliyordu.³⁵

Bu arada tüm vilâyetlerdeki eğitim görevlilerine gönderdiği genelde yazışmaların hızlandırılması ve berraklaştırılmasını isterken,³⁶ Bakanlık merkezine de bir çeki-düzen vermeye çalışıyordu.³⁷ Bunların pek başarılı olmadığı görüldü, Eski çalışma düzenini birkaç genelge ve emrin düzeltemeyeceği belli idi. Bu nedenle *Emrullah Efendi*, ikinci Eğitim Bakanlığı görevinin hemen başlarında, Fransa Eğitim Bakanlığı merkez örgütünü örnek alarak, Bakanlık örgütünde çok esaslı bir değişim yaptı. Şurayı Devletin de onayladığı bu yasanın yönetmelik ve uygulama zaman ve biçimlerinde bazı aksaklıklar ve eleştiriler oldu.³⁸ Bazı yönetim birimlerinin ortadan kaldırılması, Eğitim kurullarının oluşturulma biçimleri vs. sert tepkilerle karşılaştı.³⁹ Buna rağmen *Emrullah Efendi* yeni örgütünü çalıştırmakta direndi. Bu arada eğitimin yasal yönleri üzerindeki çalışmalarına da devam etti. İlköğretim yasa tasarısını yeniden gözden geçirmek için Meclis'ten geri alıyor, Sorbonne Üniversitesi Yönetmeliğini Dârülfünun'a uyarlamaya çalışıyordu.⁴⁰

Emrullah Efendi'nin bakanlığı sırasında uğraştığı en önemli konulardan bir başkası da denetim ("teftiş") sorunu idi. İşbaşına geldiğinde bakanlığın denetleyicileri ("müfettiş") vardı, ama bunlar "vazifesiz memuriyetler"

34 *Ergün, M.* "II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914" (Basılmamış doktora tezi) (Ankara 1978), ss. 283-268.

35 "El-Üfürük" mizah dergisi, 2 (7 Eylül 1324), s. 2'deki karikatür.

36 "Maarifimiz", "Sabah" gazetesi, 17 Ocak 1910.

37 "Maarif Nezareti kararları ve tensik-i muamelât", "Yeni Tasvir-i Efkâr" gazetesi, 19 Ocak 1910.

38 "Maarif teşkilâtı", "Sabah" gaz., 16 Şubat 1912; 17 Mart 1912 "Maarif-i Umumiyye Teşkilâtı Hakkında Nizâmname ve esbab-ı mucibe mazbatası", İstanbul 1328.

"Düstur", II. tertip cilt IV, ss. 167-173.

M.S. (Mahmut Sadık): "Maarif teşkilâtı", "Sabah" gazetesi, 18 Mart 1912.

39 *Sâti*: "Maarif Nezaretinin yeni teşkilâtı", "Sabah" gazetesi, 24 Nisan 1912, 27 Nisan, 2 Mayıs 1912.

M.S.: a.g.m.

40 "Maarif Kânunu Lâyihası", "Sabah" gaz., 2 Mart 1912.

"Maarif havadisi", "Sabah" gaz., 15 Mart 1912.

durumuna düşmüştü. *Emrullah Efendi*, hemen bir çok yeni denetleyici atadı. Görevleri hakkında yönetmelik hazırlattı, maaşlarını yeniden düzenledi.⁴¹

Bakanlığın 1912 örgüt düzenlemesinde de bu soruna çok önem vererek "müfettiş-i umumiliği kuruyor, görevlerini sekiz maddelik bir buyrultu ile belirliyordu.⁴² Ancak bu denetim örgütlemesi gerek basın ve kamuoyu tarafından, gerekse Meclis ve üst düzeydeki idarî birimler tarafından tepkiyle karşılandı. *Emrullah Efendi'nin* tüm savunmalarına ve hattâ bakanlıktan istifa tehditlerine rağmen, Meclis-i Mebusan denetim örgütünü lağvetti. Bu kararı Şûrayı Devlet onaylamamasına rağmen uygulamada Meclisin ilga kararı uygulandı ve bakanın bu çalışmaları bir sonuç vermedi. *Emrullah Efendi*, denetim örgütü ile hem denetim, hem hizmet-içi eğitim, hem de eğitim planlaması ve propagandası çalışmalarını da yapmayı amaçlıyordu. Bunların yanı sıra bu örgütü, ülkedeki gayrimüslim okullarını kontrol altında tutma çalışmalarının önemli bir unsuru olarak görüyordu.

Emrullah Efendi'nin eğitim çalışmalarındaki bir diğer yön, eğitim harcamalarındaki bazı önlemlerdir. Bakanlığı sırasında eğitim yönetimlerine para kazandırmak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Okul ücretleri arttırılmış, bazı okullara alınacak yatılı öğrencilerin oranı belirlenmiş, gereksiz okul arsaları satılmış, Müsekkifat yasasının 1. maddesine "bu vergiye eğitim için zam konulabilir" şeklinde bir kayıt koydurmuş, A'şar ve emlak vergilerinden alınan eğitim paylarını birleştirmiş ve en önemlisi de Bakanlığına bağlı yerlerdeki eğitim harcamalarını sınırlandırma çalışmalarında bulunmuştur.⁴³

c) *Okul öncesi eğitim (Ana okulları) : Emrullah Efendi'ye göre eğitim açısından çocuğun ömrü üç devreye ayrılabilir:*

1- 0-2 yaş: "Sebavet-i evveli" (ilk çocukluk);

2- 2-5 yaş: Bu dönemde çocuk konuşmaya ve kendine hakim olmaya başlar;

3- 5- buluş ve rüşd çağına kadar, "merahık" dönemi.

Bu yaş kademelerinden sonra gençlik devresi başlar.

Çocuğun ilk okulu *ana kucağı* ve ilk öğretmeni de *annesidir*. Ama çocuk üç yaşından sonra bu okulda duramaz. Bundan sonra çocuğu başıboş bırakmak da zararlıdır. Başıboşluk, çocuğun zihinsel gelişimini kırar. Bununla beraber çocuğu bu yaşta idrak kabiliyetinin yetmediği bir okula vermek de çok zararlıdır. Öyleyse okul öncesi dönemde çocuğa ya özel öğretmenler ("*mürebbi*") tutulmalıdır, ya da ana okulları kurulmalıdır.

41 "Umur-u maarif", "Sabah" gaz., 29 Haziran 1910

"Maarif müdürleriyle vilâyet maarif müfettişlerinin vezâifine müteallik talimat", "Sabah" gaz., 2 Ekim 1910.

42 M.S.: "Maarifteftişatı", "Sabah" gaz., 23 Mart 1912.

43 "Maarif Nezaretinin bir kararnamesi", "Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesi, 16 Mart 1910.

"Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", 3 Mart 1326, ss. 705-716; 9 Haziran 1326, ss. 2457-2461.

Ana okullarını, 4-6 yaş arasındaki çocukların devam ettikleri "tedrisat-ı ibtidaiyenin birinci mertebesi" olarak niteleyen *Emrullah Efendi*, burada çocukların yaşlarına uygun bir öğretim gösterilmesi üzerinde de durmaktaydı.⁴⁴ Ancak kendi bakanlık görevinde bulunduğu sırada, bu kademedeki eğitim kurumlarının kurulması için hiç bir caba da göstermemiştir. Zaten bu sıralarda -hıristiyan toplumlar arasında daha önce kurulmalarına rağmen- müslüman toplumlar arasında ana okulları bazı özel okulların bünyelerinde "*Çocuk bahçeleri*" olarak yeni kuruluyordu. Eğitim Bakanlığının bu işe resmen el atması için 1913-14 yıllarını beklemek gerekecekti.

d) *İlköğretim ("tedrisat-ı ibtidaiye")* : *Emrullah Efendi*'nin bu konudaki görüşleri de şu şekilde özetlenebilir: Ana okullarında ilköğretimin içinde bulunmasına rağmen, esas ilköğretim "mekâtib-i ibtidaiye"lerde verilir. İlköğretimin iki esası vardır; bu öğretim kademesi parasız ve zorunlu olmalıdır. Bu temellerden biri olmadan ilköğretim olamaz.⁴⁵ İlköğretimin zorunluluğu yüzyıla yakın zamandan beri ileri sürülmekte, fakat parasız olması ilkesi Türk eğitim hayatına daha yeni getirilmekteydi. İlköğretim, bir genel hizmet niteliğindedir. Bütün diğer genel hizmetler gibi hükümetin buna el atması ve harcamalarını karşılaması gerekir.⁴⁶

Çocuklar sokakta bırakılmamalıdır; gerekirse zorla okullara konulmalıdırlar.

"Çocuklarımızı ne yapacağız sorusunu düşünmesek bile, çocuklarımız bize ne yapacak sorusunu (her ana-baba) düşünmelidirler."⁴⁷

Çocuğu zorla hapisaneye götürme hakkımız olduğu kadar, onu zorla okula götürme hakkımızın da olması gerekir. Bu, aile hukukuna bir tecavüz demek değildir.⁴⁸

İlköğretim zorunluluğu Avrupa'da çok zor gerçekleşmiştir. Bizde de *Sultan II. Mahmut* devrinden beri uğraşılıyor.⁴⁹ Ama bu iş yalnız yasalarla olmuyor. "Okuma-yazma ihtiyacını âdet haline getirmelidir." Buna zorunluluk duyulmalıdır. Okullar açıp, öğretmenler yetiştirip, harcama sorunları çözümlendikten sonra bu zorunluluk uygulanmalıdır.⁵⁰

İlköğretimdeki harcamaları halk ve hükümet paylaşmalıdır. Okul binalarını halk yaptırmalıdır, hattâ hükümet bu hususta zor bile göstermelidir. İlkokul öğretmenleri, devlet memuru olmalıdırlar; "*yıllıkçı mu-*

44 *Emrullah*: "Tedrisat-ı İbtidaiye", s. 56

45 a.g.m., s. 42.

46 a.g.m., s. 43

47 *Emrullah*: "... İzahnâme", s. 83

48 a.g.e., s. 84.

a.g.m., s. 46

49 a.g.m., ss. 53-54.

50 a.g.e., ss. 86-88.

allimler" kaldırılmalıdır. Hükümet ilkokul öğretmenleri üzerinde her türlü yetkiye sahip olmalı, maaşlarını da vermelidir.⁵¹ Maaşlardan sonra ilköğretimin geriye kalan pek çok harcamalarını da halk ve hükümet paylaşmalıdır⁵²

İlkokulların ders programını, "*çocuk tabiatı ve ilm-i terbiye nazariyeleri*" verir. Eğitim ve öğretim çocuğun zihinsel, duygusal ve ahlâkî kuvvetlerine dayanmalı, yaradılışa aykırı bulunmamalı, doğallıktan çıkmamalı, sahte olmamalıdır.⁵³ İlköğretimde riyaziyat, tabiiyat, dinî ve ahlâkî öğretim, müzik, sağlık, idman, tarih, coğrafya, hukukî, sosyal ve iktisadî bilgiler öğretilmelidir.⁵⁴ Genel olarak bütün okullarımızdaki ders programları, şu dört esasa dayanmalıdır:⁵⁵

- 1- Özellikle dinî ve ahlâkî öğretime önem vermek;
- 2- Osmanlı eğitimine revaç vermek;
- 3- Zihnin gereksinmelerine göre faydalı bilgiler vermek;
- 4- İbtidai ve rüşdiyelerde askerî talimler yaptırmak. -

Programlar bu esaslar üzerinde yapılmalıdır.

" Bendeniz mekâtib-i ibtidaiye taraftarıyım. Halkı, köylüyü okutmak lâzımdır." İlköğretimin geri kalmasının nedeni, her ülkenin buna en geç başlamasındandır. Ancak bu yüzyıl, "*tedrisat-ı ibtidaiye asrı*"dır. Her hükümet, bütün ilköğretimi kendi eline almak eğilimindedir. Bizde de böyle olmalıdır.⁵⁶

Emrullah Efendi'nin ilköğretim alanındaki çalışmalarını da iki geniş başlık altında toplayabiliriz:

- 1- Dârülmualimînler aracılığıyla öğretmen yetiştirmek;
- 2- Yurdun her yanına araştırmacı müfettişler yollamak.

Emrullah Efendi, Bakan olduğu zaman verdiği bir demeçte 70.000 öğretmene ihtiyacımız bulunduğunu, bu geniş ihtiyaçlar karşısında imkânların çok dar olduğunu; ancak "*maarifin temeli maarif-i ibtidaiye*" olduğu için, Bakanlığın çalışmalarında en büyük yeri ilköğretim çalışmalarının alacağını söylüyordu.⁵⁷ Daha sonra da bina, para, öğretmen yetiştirme ve bulmayı temel alarak geniş bir çalışma programı yaptı. İlköğretimdeki bazı harcamaları yörelerine yükleyen bazı kararlar aldı, öğretmen yetiştirme hususunda *Mustafa Nail Efendi* zamanında başlayan çalışmalara devam etti, denetim esası üzerine dayanan bir İlköğretim yasası taslağını Meclis'e

51 a.g.m., ss. 62-63.

52 a.g.m., (2) ss. 41-44.

53 a.g.m., s. 32.

54 a.g.m., ss. 33-34.

55 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", 20 Kânunuevvel 1326, s. 640; 25 Mayıs 1326,3. 2106.

56 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", 20 Kânunuevvel 1326, ss. 638-639.

57 "Sabah" gazetesi, 28 Şubat 1910.

sundu, ülkenin çeşitli yerlerine Devlet tarafından yüzlerce ilkokul yaptırttı v.s.

Emrullah Efendi zamanında Meclis'e sunulan ilköğretim yasa tasarisinin hazırlanma çalışmaları kendisinden önceki dönemde başlamıştı. Ancak yeni Bakan, Meclis'e sunduğu tasarıyı tamamen yeni baştan ele almış, Fransa ilköğretim sisteminin ve yasasının hemen hemen Osmanlı ülkesine ve Türkçe'ye bir uyarlamasını yapmıştı. Tasarı, ilköğretimin parasızlığı ve zorunluluğu üzerine dayanıyordu. Öğretmen yetiştirme ve öğretmenliğin bir meslek haline getirilmesi de yasa tasarisinde önemli bir yer alıyordu. Müfettişlik ve denetim kavramlarına yeni bir anlayış getirilerek, müfettişlere denetimin yanı sıra geniş bir ilköğretim incelenmesi, hizmet içi eğitim, eğitim planlaması ve halkı ilköğretime teşvik görevleri de yükleniyordu.⁵⁸

Meclis'e sunulan bu tasarı, başlangıçta azınlıkların denetim sistemine karşı çıkmaları yüzünden, daha sonraları da Meclisin kapalı veya feshe-dilmiş durumda bulunmasından dolayı, 1913 yılında geçici yasa olarak yayınlanıncaya kadar bir türlü yasalasamadı. Ancak bu arada *Emrullah Efendi*, 1910 yılında taşradaki ilkokulların ve ilköğretimin ıslâhı, yöneticilerin, eğitim alanında çalışanların görevleri vs.. hakkında bir yönetmeliği kaleme almış, Şûrayı Devlet'ten de geçirerek, yayınlamıştı.⁵⁹ Bu yönetmeliğin amacı da eğitim ve öğretimi sıkı bir denetim altına almak ve özellikle müfettişlik sistemini yerleştirmek idi.⁶⁰ Zaten aynı yıl ilkokul müfettişlerine dair bir yönetmelik de yayınlanmıştı. Buna göre denetim örgütünün üç türlü kuruluş amacı vardı: Birincisi, köylerdeki eğitim olanak ve gereksinmelerini incelemek ve belirlemek; ikincisi, ilkokulları bina, ders araçları ve öğretim açısından denetlemek; üçüncüsü de halkı ilköğretime teşvik etmek ve hazırlamak (*vesâyâ icrası*) idi. Yönetmelik özel okulların denetlenmesini de sıkı önlemler biçimine getiriyordu.⁶¹

Emrullah Efendi, bu çalışmalarının yanı sıra ilköğretim programlarının ve ders kitaplarının değiştirilmesi konusunda da bazı çalışmalar yaptı; ancak bir sonuca ulaşamadı.⁶²

e) *Rüşdiyeler*: Bu öğretim kademesi, ilköğretimin yüksek kısmıdır. Sıbyan okullarının verdiği bilgileri tamamlar ve öğrencileri orta öğretime hazırlar. İbtidaiyeler ve idadiler arasında bir "*vasıta*"dır. Sıbyan okullarının bilgisini tamamlamak için var olan bu okullara "*sunuf-u mütemmim*"de denilebilir.⁶³

58 *Emrullah*: "Tedrisat-ı İbtidaiye" (1 ve 2).

59 "Tahsil-i ibtidaiyi idare ve teftiş ile muvazzaf memurinin vezaifine müteallik Nizâmname Lâyihası", 15 Haziran 1326 tarihli iradesi: Başbakanlık Arşivi. B.E.O. no: 283196 "Düstur", 2. tertip, II. cilt, ss. 404-415.

60 Ayrıntılı bilgi: "Revue du Monde Musulman", II (1910), ss. 274-276.

61 "Mekâtib-i İbtidaiye müfettişlerinin vezaifine müteallik Talimat", İstanbul 1326.

62 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", 27 Kânunuevvel 1326, s. 625.

Emrullah Efendi, gerçekleştirememiş olmasına rağmen, ibtidailerle rüşdiyeleri birleştirmek arzusundaydı. Bunu da özellikle öğretmen tasarrufu için yapıyordu. Bunların yerine ibtidailere bir dördüncü yıl ekleyerek, ilkokul öğretmenlerini bollaştırmayı düşünüyordu. Bu düşünceler daha sonra gerçekleştirilmiştir. Ancak *Emrullah Efendi'nin* Bakanlığı sırasında rüşdiye öğretmeni yetiştirecek okullar açılarak, bu okullardaki öğretim islâh edilmek istenildi. Bakan, ibtidailerle beraber bu okulların da programlarında, yörelere göre çeşitli farklılıkların olmasını istiyordu.⁶⁴ Bu islâh çalışmalarının bir bölümü olarak, 21 tane de "*Numune Rüşdiyesi*" açmıştı. Bu örnek okulların amacı gayrimüslimlere Türkçe, Türklere Fransızca öğretmek, bu arada fen bilgileri ve bazı beceriler kazandırmaktı. Ancak bunların da rüşdiyeleri kurtaramadığı görüldü.

f) *Meslekî ilköğretim*: *Emrullah Efendi* ilköğretim kurumları içinde iki grup okul daha saymaktadır. Bunlardan biri "El işleri ve ihtiraf" okulları, diğeri de "Gece" ve "Çıracık" okullarıdır. El işleri ve ihtiraf okulları, ilkokullardan çıkan çocukların "zihnî ve ahlâkî kuvvetlerini geliştirmek, sınaî kabiliyet vermek üzere el işleri talim ve temrinlerine dayanırlar". Çıracık yetiştiren bu okullarda çocuklar 16-18 yaşına kadar okuyabilirler. Bu okullar, dışarıdaki çıracıklık sisteminden daha çabuk ve daha ciddî olarak meslek öğretirler. Çocukları sekiz-on mesleğe birden hazırlarlar; küçük işletmelere, fabrikalara genç ve bilgili (kalifiye) işçi yetiştirirler.⁶⁵

Emrullah Efendi, öğretim yaşı geçmiş okuma-yazma bilmeyen kimseler için açılan gece ve çıracık okullarını da ilköğretim kurumları içinde saymakta; uygar dünyanın ele aldığı bu sorunu bizim hükümetimizin de ele almasını ve genel dershanelerin açılmasını istemektedir.⁶⁶

g) *Orta öğretim*: *Emrullah Efendi'nin* en somut çalışmalarından biri bu alanda olmuş, yaptığı işler ülkede uzun yıllar tartışmaların kaynağı olmuştur.

1- *İdadiler*: II. *Abdülhamit* döneminde bütün ülkeye yayılan idadilerin öğretim düzeyleri çok düşük idi. II. Meşrûtiyetin ilânından sonra alman bazı önlemlere rağmen, 1910 yılında da durum fazla değişik değildi. *Emrullah Efendi* bunları Avrupalıların ilkokulları düzeyinde görüyor ve islâh çalışmalarına bu noktadan başlıyordu.⁶⁷ Bakan, idadilerin parasız öğretim kısmını savunurken:

63 *Emrullah*: "Tedisat-ı İbtidaiye" (1), s. 57

64 (Bakan'ın 1326 yılı Maarif Nezâreti bütçesi konuşması) Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", 25 Mayıs 1326, s. 2107.

65 *Emrullah*: "Tedisat-ı İbtidaiye" (1), ss. 57-59.

66 a.g.m., s. 60

67 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi" 17 Şubat 1325, s. 519

"Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi", 2 Mart 1326, ss. 128-129.

"... biz şimdiki halde mekâtib-i ibtidaiyede veremediğimiz tahsili hiç olmazsa mekâtib-i idadiyede verebilmek için, yâni mekâtib-i idadiye tahsilini biraz daha tevsî ediyoruz.."68

diyor, bu okulların öğretim düzeyini yükseltmek için bazı önlemler almaya başlıyordu.

1909 yılında Osmanlı ülkesinde 20 yatılı ("*leyli*"), 72 de gündüzlü ("*nehari*") olmak üzere toplam 92 idadi vardı. Bunların öğretmenleri özellikle maaş yönünden tam bir keşmekeş içinde idi. Zaten her öğretmen okuttuğu dersin adına göre değişik bir maaş alıyordu. Buna bir de *tensikat* sırasında yapılan karışıklıklar eklenmişti. İdadi öğretmenleri sorunu *Emrullah Efendi*'den önce "*seyyar öğretmenlik*" kurularak bir parça çözümlenmeye başlamıştı. O ise, maaş sistemini ders adına göre değil de öğretmenin mezun olduğu okula göre düzenlemiş, daha çok para vererek daha kaliteli öğretmen bulma ve yetiştirme yoluna gitmiştir.

Öteden beri var olan "*idadi öğrencilerinin yeknesak elbise giymeleri*" kararı, *Emrullah Efendi'nin* birinci bakanlığı sırasında gene uygulanmak istenildi; elbisesi olmayan öğrencilerin okula alınmama kararı⁶⁹ aşağı yukarı 300 kuruşluk önemli bir harcama olduğundan tavizsiz olarak uygulanamadı.

Bakan, yüze yakın idadideki öğretim düzeyinin yükseltilebilmesi için, vilâyet idadilerinden 10 tanesini sultani haline getirmek gerektiğini söylemiş ve uygulamıştır. Bakanın tasarısına göre bu yeni sultaniler yüksek öğretime öğrenci hazırlayacaklar, kalan idadiler ise amelî adamlar yetiştirecekti.⁷⁰ Yatılı ve daha çok öğrenci alınarak kurulan bu sultanilerin öğretmenlerine de daha çok maaş verilecekti. Bu okulların son sınıflarındaki tabii bilimler ve riyaziye dersleri Fransızca okutulacağından, öğrenciler daha iyi dil öğreneceklerdi. Bu şekilde yetişen öğrenciler yabancı ülkelere gönderildiklerinde zorlukla karşılaşmayacaklardı. Bu okulların müdür yardımcıları ("*müdür-ü sâniler*") ve bazı öğretmenleri Fransa'dan getirilecekti. Bu okulların dışında kalan gündüzlü idadiler de Fransa'daki "*lycee mederne*"ler düzeyinde bir program uygulayacaktı.⁷¹ *Sâtu Bey*, Bakanın bu girişiminden asıl amacın, yabancı ve gayrimüslim öğrencileri de Türk okullarına çekmek olduğunu söylemiştir.⁷²

Bu okulların açılmasına karar verildikten sonra "*vilâyâta tedrisat-ı tâliyenin hüsn-ü cereyanı için*" bazı önlemler alacak olan bir komisyon kuruldu. Bu okullarda görev alacak öğretmenlerin seçimi için bütün ülke çapında bir sınav yapıldı.⁷³ Yeni Sultaniler 1910 Eylül'ünde açıldı. İlk açılışa bun-

68 a.g.y.

69 "Mektep talebesinin yeknesak elbisesi", "Tanin" gazetesi, 28 Ekim 1909.

70 (Maarif Nezareti bütçe konuşması), "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi" 25 Mayıs 1326, ss. 2107-2108.

71 D.K. (Diran Kelekyan): "Maarifimiz" (Emrullah Efendi ile mülakat), "Sabah" gaz., 28 Şubat 1910

72 *Salı*: "Meşrutiyetten sonra Maarif tarihi", "Maarif" der., II/19 (1918), ss. 660-661.

73 Başbakanlık Arşivi, İrade-Maarif, 1328 s. 7.

"Vilâyet sultani mektepleri muallimleri", "Sabah" gaz., 9 Ağustos 1910.

lara "lise" denildi. Okulların açılışından üç hafta sonra üzerinde "Liselerin tanzim ve idarelerine ve tedrisatına müteallik" diye yazan örgüt, program ve yönetmelik ortaya çıkarıldı. Bu yönetmelikte yer alan yeni programa göre tabiat bilimlerine ayrılan ders saatleri azaltılmış, buna karşın dil dersleri ve matematik bilimlerinin saatleri ise arttırılmıştı. Programı kusurlu, ruhsuz "mütedenni" bulunan ve "kahkahaya ve ıslağa lâıyk" görünen bu yeni örgüt, gerek taşradan gerekse merkezden bir sürü soru ve itirazlarla karşılandı.⁷⁴ Bunların öğretmenlerine diğerlerinden çok maaş verilmesi, mezunlarının diğer idadi çıkışlılarla aynı haklara sahip olmaları *Emrullah Efendi*yi çok şiddetli eleştirilerin hedefi yaptı. Basındaki bir çok eleştirilerin yanı sıra Meclis'te de hakkında soru önergesi verildi. Bakanın "Osmanlı birliğini sağlamaya çalışıyoruz, bütün Osmanlı fertlerinin bir okulda öğretim görmelerini sağlıyoruz" diye savunduğu⁷⁵ bu düzenleme, daha sonraki yıllarda da sorunlar çıkarmada devam etti ve 1913 yılında bütün idadiler sultaniye çevrildi. *Emrullah Efendi'nin* ikinci bakanlığı sırasında hazırlayıp, ancak gene yasalaştıramadığı " *Tedrisat-ı Tâliye Layiha-i Kânûniyesi*" de orta öğretimdeki idadi sultani karışıklığını aynen devam ettiriyordu.⁷⁶

2. *Sultaniler ve "Mekteb-i sultani" olayı: Emrullah Efendi*, 1869 Genel Eğitim Yönetmeliğinde her il merkezinde kurulması istenilen, ancak Galatasaray Sultanisi dışında açılmayan bu kurumları, yaptığı tartışmalı düzenleme ile taşraya yaymayı başarmıştır. Bunun nasıl olduğu da yukarıda anlatılmıştır.

Emrullah Efendi'nin, en az idadileri sultaniye çevirmesi kadar gürültüler koparan bir de "Mekteb-i Sultani" olayı vardır.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Mekteb-i Sultani'de meydana gelen çeşitli karışıklıklar yüzünden, okulun müdürlüğüne 30 Aralık 1908'de *Tevfik Fikret* atanmıştı.⁷⁷ *Tevfik Fikret*, bu okuldaki kısa süreli müdürlüğü sırasında hem okulun bina ve temizlik durumunda, hem öğrenci, öğretmen ve diğer okul mensuplarının disiplin ve devam durumlarında, hem de okula yeni bir manevi hava vermekte çok başarılı oldu. Düzen, disiplin ve temizliğin yanısıra okulun ders programında da bazı düzenlemeler yaptı. Pek çok eğitim malzemesi getirterek öğretimi mümkün olduğu kadar pratikleştirmeye çalıştı.⁷⁸

74 "Lise teşkilâtı", "Tanin" gaz., 28 Kasım 1910.

Ahmet Esat: "Maarif Nezaretine açık mektup", "İştirak" gaz., 28 Eylül 1912.

Hüseyin Cahit: "Maarif derdi", "Tanin" gaz., 23 Kasım 1910

75 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", 27 Kanunuevvel 1326, s. 637.

76 Tasarı metni: "Hak" gaz., 20 Temmuz 1912.

77 Başbakanlık Arşivi, İrade-Maarif 1326 Z I.

78 *Kavcar, Cahit*: " II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim" A.Ü. E.F. yay. Ankara, ss. 65-72, 77-79.

Ruşen Eşref: "Tevfik Fikret müdür", "Muallim" der. I/14 (1333) ss. 463-467.

K.S. Nigar: "İnkılâp Şairi Tevfik Fikret'in İzleri", İst. 1943 ss. 64-74.

1910 yılı başlarında *Emrullah Efendi* bir çok eğitim kurumlarında öğretmenlerin derslere devam etmediklerinin belirlendiğini ve kasten görevlerine gelmeyen öğretmenlerin maaşlarından kesinti yapılması hakkında bir genelge yayınladı.

Bakanlığın bu genelgesi Mekteb-i Sultani'de uygulanmadı ve okul müdürü de istifa etti. Bakanlık istifa eden müdürün yerine *Salih Zeki Bey'i* atadı. Atama yazısında, parantez içinde "bir şair yerine bir âlim" yazıldığı için ortalık karıştı; kamuoyu harekete geçti. Okuldaki bazı öğretmenler görevlerinden ayrıldı, bazı öğrenciler okulu terketti; okul müdürlüğü ile öğrenciler arasında sert bir mücadele başladı. İttihat ve Terakki Fırkası sorunun çözülmesi için toplantılar yaptı. Meclis'e bu konuda soru önergeleri verilmeye başlandı. Bakanlar Kurulu, Meclis-i Mebusan Başkanı, Sadrazam vs.. sorunla ciddî bir şekilde ilgilenmek zorunda kaldılar. Ülke gazeteleri bu hususta ikiye ayrıldılar. Sorun, 10-20 Nisan 1910 tarihleri arasında basın hayatının en güncel konularından biri olmakta devam etti.⁷⁹

Emrullah Efendi, Bakanlığın tüm ülkeye bir genelge yayınladığını, Mekteb-i Sultani de Bakanlığa bağlı bir okul olduğu için Bakanlığın emirleri dışında kalamayacağını belirtiyordu. Ona göre, hiçbir okul müdürüne ayrıcalık verilemezdi; yoksa Devlet işlemez hale gelirdi. "Âlim" ve "şâir" sözcükleri karşısında da Bakanlık yayınladığı bir yazısında:

"... şâir ve âlim sıfatlarının bir gûna tafdil ve tercihi mutazam olmayıp, maksad-ı aslî Maarif Nezaretince Mekteb-i Sultanî tedrisatında fimaba'd cihet-i ilmiye ve fennyeye daha ziyade ehemmiyet verileceğini işaretten ibaret olduğu beyan olunur."

deniliyordu.⁸⁰

Emrullah Efendi, bu sorunun tartışmaları sırasında "İş, şahıslarla değil; prensip ve idarî düsturlarla görülür" diyerek⁸¹ yönetimde esaslî ilkelerinden birini uygulamak istemiş, başarılı da olmuştur.

h) Yüksek öğretim: *Emrullah Efendi*, yüksek öğretim konusundaki düşüncelerini, iki bakanlığı sırasında büyük ölçüde gerçekleştirme imkânını bulmuştur. Bu alandaki çalışmaları da şöyle sıralanabilir:

— "Avrupa dillerini iyi bilmeliyiz" diyen *Emrullah Efendi*, Dârülfünun'-da, yüksek okullar için bir "Lisan Şubesi" (Elsine Şubesi") açmıştır. Bu şubede Fransızcanın yanı sıra İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rusça dilleri de

79 10-20 Nisan 1910 arasındaki "Yeni Tasvir-i Efkâr", "Jön Türk" "Sabah", "Tanin", "Sadayı Millet" vs., gibi gazeteler.

80 Bu konudaki çeşitli yazışmaların belgeleri "Yeni Tasvir-i Efkâr" 12 Nisan 1910, "Sabah" 11 Nisan 1910 ve Başbakanlık Arşivi, İrade-Maarif 1328 R 14 de bulunabilir.

81 "Yeni Tasvir-i Efkâr" gaz., 14 Nisan 1910.

öğretilecekti. Edebiyat Şubesine bağlı olarak açılan bu bölümde, isteyenler için öğrenecekleri dilin edebiyatları da anlatılacaktı.⁸² Sabah ve akşam verilen bu derslere, öğrenci ve kâtiplerden bin kişi civarında istekli devam ediyordu.⁸³

Emrullah Efendi ayrıca, Arapça'nın yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla Darülfünun'daki Tefsir ve Hadîs derslerinin Arapça okutulmasını da da sağlamış,⁸⁴ Mısır, Kafkasya vs.. yerlerden Dârülfünun'a okumaya gelen öğrenciler için de Arapça ve Farsça dersleri koydurmuştur.

— Mahreç sınıfı ("İhtiyat Sınıfı"): II. Meşrutiyetin ilânından sonra pek çok kişiler Abdülhamit zamanında okuyamadıkları bahanesiyle Dârülfünun'a yazıldılar. Özellikle "ilerisi aydınlık bir meslek" sağlayan Hukuk Mektebi'ne büyük bir "talebe" akını oldu. 4-500 kişilik okula 1.500-2.000 kişi kaydoldu. İlk başlardaki coşkunluk geçtikten sonra, bu işin böyle yürüyemeyeceği anlaşılacak bazı önlemler alındı. Hukuk Mektebine gireceklerin idadi çıkışlı olmaları şart koşuldu. Ancak büyük kalabalık, yüksek öğretim haklarının ellerinden alınamayacağını iddia ederek, yönetime baskı yaptılar. Bunun üzerine çoğu medrese çıkışlı olan bu öğrenciler Arapça, Kitabet ve Hesap sınavlarına tâbi tutulmuş' ancak pek çok dedikodulara neden olan⁸⁵ bu sınav sonuçları da bir çözüm olmamış ve zamanın Maarif Nâzırı *Emrullah Efendi*, idadi öğretimi olmayanlar ve medrese çıkışlılar için başlangıçta bir yıl, sonra da iki yıl süreli olmak üzere bir "İhtiyat Sınıfı" açmıştır. İlk yıl bu sınıfa 860 kişi kaydolmuştur.⁸⁶

Emrullah Efendi'nin bu önlemine karşı, tâ başlangıçtan itibaren bir çok eleştiriler yapılmıştır. Özellikle Meclis-i Mebusan'da Maarif Nazırları hakkında güvenoyu istemine kadar giden tartışmalar ve eleştiriler olmuştur. Eleştirilerin bir kısmı, *Emrullah Efendi'yi* "teorik, felsefi esaslar üzerinde duran, acemi ve tecrübesiz bir kişi" olarak niteliyor ve "mektepe kaçkınları" için Bakanlığın para harcamamasını istiyorlardı. Bunlar, ya üniversiteye gitmek isteyen medrese çıkışlıların idadilere gitmelerini, yada yaşlılar için bir idadi kurulmasını öneriyorlardı. *Boşo Efendi*, "yaptığınızı, Avrupa Üniversiteleri duymasın" diyordu.⁸⁷ *Emrullah Efendi'nin* önlemine, medrese, çıkışlılar ve onların Meclis'teki temsilcileri de karşı idiler. Bunlar da ihtiyat sınıfını gereksiz, hele iki yıl olmasını çok uzun görüyorlar; icazeti olanların doğrudan Darülfünun giriş sınavlarına alınmalarını istiyorlardı.⁸⁸

82 D.K.: a.g.m.

83 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, ss. 635-636.

M.M.Z.C., 25 Mayıs 1326, s. 2109.

84 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, s. 648.

85 "Türkiye" gaz., 28 Ekim, 21 Kasım 1910.

86 M.M.Z.C., 2 Teşrinisani 1327, s. 327.

87 M.M.Z.C., 2 Teşrinisani, 1327, s. 332.

M.M.Z.C., 27 Mayıs 1326, ss. 2157-2158

88 M.M.Z.C., 27 Mayıs 1326, s. 2159.

Emrullah Efendi ise ihtiyat sınıflarını idadilerden daha yararlı bulduğunu belirtiyor, bu sınıfların Avrupa'daki "cours d'adulte"lere benzediğini söylüyordu. Ona göre, çok sıkı tutulmak şartıyla bu ihtiyat sınıflarına herkes gelip okuyabilirdi. "Darülfünunun kapısı herkese açıktır; Fakülte demek, ihtiyar, serbestlik demektir" diyen *Emrullah Efendi*; ihtiyat sınıflarının ortadan kaldırılmayacağını, ancak hatası varsa düzeltilebileceğini belirtiyordu? "Bizde idadilerden mezun olmak yolsuzdur" diyordu *Emrullah Efendi*. Onun için orta öğretim "kemale" ulaşınca kadar "mahreç sınıflarına muhtaç"tı. Aslında hazırlık sınıflarına her isteyen katılabilmeliydi.⁸⁹ İhtiyat sınıfı tartışmalarında *Emrullah Efendi*, kendi önerilerinin kabul edilmemesi halinde istifa edeceğini; bu hususta güvenoyuna gidilmesini istedi. Bakana güvenoyu verildi⁹⁰ ama bu konudaki tartışmalar kendinden sonra gelen İsmail Hakkı (Babanzâde) ve Abdurrahman Şeref Beylerin bakanlıkları zamanında da devam etti. Bu bakanlar da *Emrullah Efendi'nin* görüşlerini savundular. Ama Meclisin ödenek kesmesi, Hukuk Mektebinin bu sınıflardan çıkanları okula kaydetmeleri; Bakanlığın tüm çabalarına rağmen bu sınıfların kapanması neden oldu. Bakanlığa da, bu konudaki pek çok karmaşık sorunlarla uğraşmak kaldı.⁹¹

— Hukuk Mektebinde yaptığı yeni düzenlemeler: *Emrullah Efendi* bu okulda iki önemli değişiklik getirmiş bulunmaktadır:

a) Hukuk Mektebindeki dört şubeyi ikiye indirmiştir. Meclise karşı 'tasarruf yaptık; zaten aynı dersler çeşitli şubelerde veriliyordu, bunları birleştirdik' diye kendisini savunan *Emrullah Efendi*, aslında Avrupa'daki Hukuk Okullarında da şube bulunmadığını belirterek, buradaki şubeleri tümünden ortadan kaldırmak istiyordu. Ona göre şubeler göz önüne alınmadan yeni bir program yapmak ve 1200-1300 kişilik büyük sınıflar (anfiler) kurarak, bunları çeşitli öğretim aletleriyle donatmak gerekiyordu. Bakan bu görüşlerini sınırlı bir ölçüde uygulama imkânı da bulmuştur.

b) Hukuk Mektebinden çıkış sorununa kendine göre bir çözüm getirmek istemiştir. II. *Abdülhamid* döneminde Hukuk öğrencileri çıkışta doktora sınavına tâbi tutuluyorlardı. Yâni dört yıl boyunca okuduğu derslerden yeniden sınava giriyordu. Bu uygulama, "öğrencilerin zihinlerini yıpratıyor" gerekçesiyle 1908 yılında, II. Meşrutiyetin ilânından sonra kaldırıldı. Bu durumdan bir mebus "Hukuk Mektebine giriş imtihanlarını da, çıkış imtihanlarını da kaldırdılar, bu mektebi kökünden mahvettiler" diye yakınıyordu.⁹²

89 M.M.Z.C., 37 Mayıs 1326, ss. 2158-2159.

M.M.Z.C., 2 Teşrinisani 1327, ss. 329-330.

90 M.M.Z.C., 5 Teşrinisani 1327, ss. 341-364.

91 Bazı belgeler: Başbakanlık Arşivi. Babıâli Evrak Odası, no: 294215, 295425, 306476. "Hedef" gaz., 16 Mart 1912.

92 M.M.Z.C. 26 Mayıs 1326, s. 2155.

Emrullah Efendi'nin bakanlığı dönemine kadar buraya gene çeşitli çıkış sınavları konuldu. Ama bunlar sürekli olmadı. *Emrullah Efendi* de eski çıkış sistemlerini tanımayarak, kendisine göre yeni bir sistem koydu. Buna göre, Hukuk Mektebinden iki türlü çıkış olacaktı: 1) Mülazemet rüusu ki bu normal çıkıştı, 2) Müderrislik rüusu. Bu çıkış, öğrencinin tüm dört yıl boyunca okuduğu derslerden sınav yapılarak (tez sınavı) yapılan çıkışa karşı "doctorat en droit" (normal öğretimin dışında bazı dersler de koyarak, o derslerden sınava almak) yı getirmiştir. *Emrullah Efendi'nin* bu sistemini, o dönemin eğitim bakanlarından *Abdurrahman Şeref* (1853-1925) ve *Baban-zâde İsmail Hakkı* (1876-1913) da savundukları için, Bakanlıkla öğrenciler ve mebuslar arasında sert çekişmeler oldu. 1910 yılında Hukuk Mektebi öğrencileri "*Cemiyet-i Hususiye*" adıyla bir dernek kurmuş, okula yeni bir program yapmış, "Bundan böyle Hukuk Mektebine Maarif Nezareti karışmasın" diyerek, Hukukta bir çeşit özerklik ilân etmişlerdi.⁹³ 1911 yılında da bu nedenle İstanbul, Selanik, Konya ve Bağdat Hukuk Mektepleri öğrencileri ayaklanarak okulu terketmişler, çeşitli gösteriler yapmışlar ve akla gelebilecek her yere bazı isteklerle başvurmuşlardır.⁹⁴ Ancak bu sorun, 1911 yılı içinde kesin bir çözüme ulaşmadan kapandı.

— Yüksek öğretim gençliği için bir öğrenci yurdu "(Dârüttüllab", "Beyüttüllab") yaptıрма girişimi: *Emrullah Efendi*, "yüksek mektep hiç bir yerde leylî olmaz" prensibinden hareket ederek, o zamanki tek yatılı yüksek okul olan Mülkiye Mektebini de gündüzlüye çevirerek, sorunu öğrenci yurtları yaptırmak şeklinde çözümlenmeye çalıştı. Bu, Fransa'dan etkilenecek ortaya atılmış bir görüştü. II.Meşrutiyet dönemi İstanbulu için de çok gerekli bir girişimdi. *Emrullah Efendi'nin* öncülüğünde bu hususta pek çok girişimler yapıldı, Şehremaneti (Belediye)nin yardımı sağlandı. Hattâ arsa ve bir miktar para da bulundu ama bir sonuca ulaşılamadı.⁹⁵ Hattâ genel gelişim içerisinde, taraftarları bulunmasına rağmen, *Emrullah Efendi'nin* 'yüksek okullar yatılı olmaz' prensibi de uygulanamadı. *Emrullah Efendi*, bu sorunun yanısıra, yüksek öğretimdeki yoksul gençlerin parasız okutulmaları hakkında da bazı girişimlerde bulunmuştur.⁹⁶

— Mülkiye Mektebindeki düzenlemeler: 31 Mart olayına kadar çok yoğun karışıklıklar içinde bulunan bu okulda, daha sonraki yıllarda da yatılılık, üniversiteye bağlılık ve yeni iç düzenlemeler yüzünden oldukça hareketli gelişmeler oldu. *Emrullah Efendi'nin* bakanlığı sırasında okul, Dârülfünun'un bir bölümü haline getirildi, yatılılığı kaldırıldı ve Paris

93 M.M.Z.C., 26 Mayıs 1327, s. 2153.

94 "Sabah" gaz., 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15 Nisan 1911.

95 *Ahmet Hilmi* "Maarif Nezareti'nin bir teşebbüs-ü mühimmi", "Yeni Tasvir-i Efkar" gaz., 5 Nisan 1910.

96 M.M.Z.C., 5-6 Haziran 1330, ss. 298-302, 307-327.

M.S. "Mekteb-i Mülkiye ve leylî mektepler", "Sabah" gaz., 21 Haziran 1914.

M.A.Z.C., 2 Mart 1326, ss. 128-131.

Ecole des Sciences Politiques et Morals'in beş bölümünden üçü alınarak siyasî, mâlî ve mülkî bölümler şeklinde yeniden düzenlendi.⁹⁷

Emrullah Efendi'nin bakanlığından sonra komisyonlar vs.. toplanarak okul Dârülfünun'dan ayrıldı ve yatılılığı da geri verildi.⁹⁸

— Dârülfünun'un özerkliği ("muhtariyeti"): Türkiye'de Dârülfünun'a özerklik verilmesi hakkındaki ilk kıpırdanışlar, XX. yüzyıl başlarında, "Dârülfünun-u Şâhâne" açıldıktan birkaç yıl sonra ortaya çıkmıştı. Dârülfünun'da ders veren öğretmenler ayaklanarak bağımsızlıklarının sınırlandırılmasını istemişlerdi. Özerklik hususundaki diğer çalışmalar da II. Meşrutiyet döneminde, *Emrullah Efendi'nin* bakanlığı sırasındaki çalışmalar olmuştur. *Emrullah Efendi*, ilk bakanlığı sırasında Dârülfünun'a daha fazla özerklik verileceğinden, 1911 yılında özel bir bütçe ve Darülfünun Yasasını Meclise getireceğinden bahsetmiştir.⁹⁹

Emrullah Efendi'nin Darülfünun bahsinde asıl çalışmalarını gerçekleştirdiği yıl ise 1912'dir. Bu yıl bir yandan tek tek fakülte yönetmelikleri yapılırken, genel olarak bütün Dârülfünun'u ilgilendiren bir yönetmelik tasarısını da hazırlamıştır.¹⁰⁰ Dârülfünun'a bağlı Fakülte ve Yüksek Okullardaki yönetim işleri ve kuruluşlarıyla ilgili olan bu yönetmelik, Darülfünun Meclis-i Muallimîni'nce (Profesörler Kurulu) beğenilmedi. Bu kurul, kendi hazırladığı bir tasarımı, rapor halinde Maarif Nezaretine sundu.¹⁰¹ Bakanlıkça reddedilen bu raporun arkasından Darülfünun ikinci bir rapor daha sundu. Bazı değişikliklerle ancak üçüncüsü kabul edilen bu raporlar, genellikle ders programlarını içeriyordu.¹⁰²

Emrullah Efendi bir yandan üniversitenin yönetim biçimini bir yönetmeliğe bağlamaya çalışırken, üniversiteye girişi belirleyen bir yönetmeliği de yasalaştırıyordu.¹⁰³

1912 başlarında hazırladığı tasarı tepki ile karşılanan *Emrullah Efendi*, aynı yılın Haziran sonralarında kendi başkanlığında kurduğu bir komisyona, Avrupa Üniversiteleri yasalarını da göz önünde bulundurarak bir yasa tasarısı hazırlattı.¹⁰⁴ "Tedrisat-ı Âliye Lâyiha-i Kânûniyesi" adıyla

97 M.M.Z.C., 26-27 Mayıs 1326, ss. 2154, 2161-2164.

98 "Mülkiye Mektebi", "Sabah" gaz., 7 Kasım 1913.

M.M.Z.C., 5-6 Haziran 1330, ss. 298-302, 307-327.

Çankaya, Ali: "Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler", Ankara, 1954, ss. 93-95.

gg M.M.Z.C., 26 Mayıs 1326, s. 2142.

100 "Darülfünunun Teşkilat-ı Esasiye ve İdareyesine Mütteallik Nizamname Lâyihası", "Hak" gaz., 21, 22, 23 Mart 1912.

101 *Ahmet Ağayef*: "Darülfünun teşkilâtı", "Hak" gaz., 24 Haziran 1912

102 *Ergin, Osman*: a.g.e., ss. 1225-1226.

103 "Mülazemet Rûusu (Bakalorya) İmtihanına Dair Nizamname", *Düstur*, 2. tertip, c. V, ss. 498-501.

104 "Tedrisat-ı Âliye Lâyiha-i Kânûniyesi", "Hak" gaz., 30 Haziran 1912, "Sabah" gaz., 1 Temmuz 1912.

Meclise sunulan bu tasarı, 1913 yılında Maarif Nezareti tarafından "İstanbul Darülfünunu Talimatı" olarak yayınlandı.¹⁰⁵

Avrupa üniversitelerini görünüşte taklit eden bu yasada özerklikten hiç bahsedilmiyor, hattâ Darülfünun tamamen Maarif Nezaretinin emrine sokuluyordu. O dönemin kamuoyunda Dârülfünun'a "istiklâl-i tam" verilmesi ve "serbest bir tensikat yapılması" gerektiği hararetle savunulurken¹⁰⁶ Balkan Savaşının kızışması, bunu köreltecek daha önemli olaylar çıkarıyordu.

Emrullah Efendi'nin Dârülfünun'a karşı vaziyet alışının bir başka yönü, gene 1912 Martında hazırlayıp¹⁰⁷ yasalaştırdığı¹⁰⁸ "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname"de daha iyi görülür. *Emrullah Efendi*, bu yönetmeliğin gerekçesinde şöyle diyordu.¹⁰⁹

"Darülfünun gibi bir müessese-i âliye-i ilmiyede feyz-i irfanın hakkıyla tenemmi ve taalisi, her nevi müessese-i alide olduğu gibi, mühim bir cihetten mektep dahilindeki hıfz-ı nizâm ve intizama ve hayat-ı tahsilin hüsn-ü cereyanına mevkuflup, bu maksad-ı hayrın husulü ise sırf hırsat-i ilme mahal olan bu Dârülmaarifin kapılarından, hayat-ı siyasiyenin ihtirasatı ve gulgule-i şamataatı nüfuz etmemesiyle ve ilmin lâzime-i tahsili olan huzur-u zihne ve asayiş-i ruha taalluk-u karibi bulunan âsudegi-i dahiliyenin ilme ve Dârülilme lâyük olan tazım ve hürmet dairesinde mazhar-i riayet olması ile temin edilebileceğinden, Darülfünun inzibatına müteallik olarak tanzim edilen Nizâm-nâme lâyihası, bu esaslar üzerine bina olunmuştur."

Darülfünun içinde dernek kurmadan afiş yapıştırmaya kadar pek çok şeyi yasaklayan *Emrullah Efendi'nin* bu yönetmelikteki asıl yeniliği, üniversite polisi kurma fikri idi. Ona göre okul ve öğrenci işlerine polisin ve zabitanın karışması, kabul edilmeyecek bir şeydi. Bu polisiye işleri hademeler de göremeyeceklerine göre "müdür ve muallimler emrinde görev yapacak olan Darülfünun inzibat-ı dâhili memurları ihdasına" gerek görülmüştü. Bu memurlar, tek tip elbise giyeceklerdi Yönetmelik Maarif Nazırına, Dârülfünun'u ve bazı dersleri geçici kapatma yetkisi de veriyordu.

Meclisten geçirilmeden uygulamaya konulan bu yönetmelik, özellikle İttihat ve Terakki muhalliferince tepki ile karşılandı. Onun bir parti bakanı olduğu, üniversiteye ve oradaki muhalefet çalışmalarına bir baskı olduğu iddia edildi. *Emrullah Efendi* de gazetelere yolladığı bir açıklama ile,¹¹⁰

105 İstanbul, 1329.

106 "Tedrisat-ı âliye meselesi", "HaK" gaz., 2-3 Temmuz 1912.

107 "Tanin" gaz., 8 Mart 1912

108 Düstur, 2. tertip, c. IV, ss. 460-463.

109 *Emrullah*: "Darülfünunda inzibat", "Tanin" gaz., 7 Mart 1912

110 "Teminat" gaz., 11 Mart 1912.

her iki bakanlığı sırasında da yüksek öğretimin sağlam temeller üzerinde kurulması için çalıştığını, Dârülfünun'da aldığı önlemlerin yalnız muhalefet için değil her türlü siyasî akımlar için alındığını ve uygulamada hoşgörü yapılmayacağını açıklıyordu.

Buna rağmen Darülfünundaki disiplin sorunu, daha bir süre devam etti.¹¹¹

1) Öğretmen yetiştirme:

— Öğretmenliği bir meslek haline getirme çalışmaları: XX. yüzyıl başlarında Osmanlı eğitim kurumlarında her kaynaktan öğretmen vardı. Her kademedeki okullardan mezun olanlar, hattâ okul yüzü görmemişler bile öğretmen olabiliyorlardı. Meslekteki maaşları da geçimlerine yetmediğinden, öğretmenliğe ek olarak ikinci bir iş tutuyorlar; bu da görevlerini önemli ölçüde aksatıyordu.

Emrullah Efendi ilk bakanlığı sırasında, öğretimdeki seviye düşüklüğünün memur öğretmenler yüzünden olduğuna hükmederek, "memurmuallim"lere karşı bir temizlik hareketine girişmiştir.¹¹² Bu kişiler ya memurluğu ya da öğretmenliği seçmek zorunda kalmışlar ve çoğu da memurluğu tercih etmişlerdir.

Meclisteki bir konuşmada "Bir talim ordusu, bir muallim ordusu yetiştirmek fikrindeyim. Benim nazariyem budur. Kâtipleri, hâkimleri muallim yapamayız... Muallimlik bir meslektir" diyen¹¹³ *Emrullah Efendi*, bakanlığı sırasında bir "muallim sınıfı yaratmaya, bu sınıfa ehemmiyet kazandırmaya" çalışmıştır. Bunun için bir taraftan "seyyar muallimler"*i, "yıllıkçı muallimler"** i kaldırmaya çalışıyor; bir yandan da öğretmenlerin maaşlarını arttırma yollarını arıyordu. Bütçeye bu hususta ödenekler koyduruyor, ders saatlerini arttırarak, ders öbekleri oluşturarak, tatil günlerinde de çalışmış sayarak fazla maaş vermeye çalışıyordu.¹¹⁴ Öte yandan öğretmenlerin terfilerini bir kurala bağlayarak ve emeklilik kurumu, kurarak, öğretmenliği, yolu belirlenmiş ve geleceği güvence altına alınmış bir meslek haline getirmek istiyordu. Ülkemizde ancak çok çok sonraları gerçekleşecek olan ilkokul öğretmenlerine Devlet bütçesinden maaş verilmesi ilkesinin yasal hazırlıklarını yapıyordu.¹¹⁵

m *Köprülüzâde Mehmet Fuat*: "Darülfünun meselesi", "Hak" gaz., 15 Mart 1912.

112 M.A.Z.C., 14 Haziran 1326.

"Memur muallimler", "Sabah" gaz., 29 Eylül 1910.

113 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, s. 637.

* Genellikle uzmanlık alanlarında çeşitli okulları dolaşarak ders veren öğretmenler.

** Halk tarafından bir yıllığına belirli bir ücretle tutulan öğretmenler.

114 a.g.y.

Başbakanlık Arşivi, Babîali Evrak Odası, no: 276924.

115 *Emrullah*: "Tedrisat-ı ibtidaiye", "Mülkiye" der., 23 (1326), s. 63.

1910 yılında hazırladığı "Tedrisad-ı İbtidaiye Kânunu Lâyihası" da, öğretmenler arasındaki "evvel", "sânî", "sâlis" gibi ayrımları ortadan kaldırmaya, bir "muallim" ve bir de "muallim halifesi" zümrelerini koyuyordu. "Muallim halifesi", staj yapan öğretmenlerden oluşacaktı ve öğretmenin yardımcılığını da yapacaklardı. "Ehliyetname" usulünü de belli bir geçerlilik süresine bağlamaya, o süre sonunda sınavla asıl öğretmenliğe geçirtmeye çalışıyordu.

Öğretmenlerin meslek-içi eğitimlerini sağlamak için de bir yandan İstanbul'da merkezî kurslar açmayı,¹¹⁶ bir yandan da müfettişlerin işbaşın da eğitim yapmalarını gerçekleştirmeye çalışıyordu.¹¹⁷

— Öğretmen okulları: *Emrullah Efendi'ye* göre, okulun en önemli elemanı ve eğitimin temeli öğretmendir. Oysa Türk eğitiminde bu yoktur. Taşra ilkokulları için 70.000 öğretmen gereklidir. Bakanlığın elinde çok para da olsa, bunların yüzde birini bile bulamayacaktır.¹¹⁸ Onun için şu anda mevcut olmayan bu öğretmenlerin yetişmeleri gerekti.

Öğretmen yetiştirmek için Dârümualliminlerde yeni düzenlemeler gereklidir. Bu okulların hepsi yatılı ("leylî") olmalıdırlar. Buradaki öğretmenleri Devlet yetiştirmeli ve istediği yere yollamalıdır. "Benim bütün ümidim Dârümualliminlerdedir. Muallimler köye gitmeli, köyü aydınlatmalıdırlar. Köyün de muallimi nâsıhı, velinimetini olmalıdır. Biz böyle muallim istiyoruz"¹¹⁹ diyen *Emrullah Efendi*, bu alanda yapılacak çalışmalara, her iki bakanlığı sırasında da bütün gücüyle devam etmiştir. Yeni Dârül-mualliminler yaptırmış, gündüzlü olanları yatılıya çevirtmiş, İstanbul'da yatılı bir Dârümuallimat kurdurmuş*, İstanbul Dârümuallimînine "Tatbikat Mektebi" yaptırmış, kapatılmış olan Dârümuallimîn-i Rüşdîleri yeniden açtırmış, idadi öğretmenlerini yetiştirmek için bir "Dârümuallimîn-i Aliye" kurmuştur. "Çıktığı mektebe muallim olan efendilerle bir mektep idare olunamaz;" diyerek¹²⁰ sağlam bir öğretmen yetiştirme politikası izleyen *Emrullah Efendi'nin* yatılılık politikası başarıya ulaşmış; 1914 yılında ancak üç öğretmen okulu gündüzlü kalmıştı.

116 D.K.: "Maarifimiz", "Sabah" gaz., 28 Şubat 1910.

117 M.M.Z.C., 25 Mayıs 1326, s. 2105.

* Dârümuallimattan çıkan kızlar taşraya gitmiyor, hattâ evlendikten sonra öğretmenlik bile yapmıyorlardı. Emrullah Efendi kız öğretmenleri bakanlığın tam emrine alabilmek için yatılı bir kız öğretmen okulu açmaya karar verdi. Taşradaki Maarif İdarelerine yazılar yazarak, bu okul için yoksul kızlar istedi. Rüşdiye çıkışlı 78 kız İstanbul'a toplandı. Ancak bir ara bu okulun açılmasından vazgeçilerek, geri taşraya dağıtılamayan bu kızlar için bir konak kiralandı. Basın, "leylî Dârümuallimatın açıldığını" yazdı ama bu okul açılmadı. Kızlar, Kız Sanayi Mektebi'nin derslerine devam ettiler. Emrullah Efendi hakkında soru önergesi verilmesinin nedenlerinden biri olan bu olay, ancak Dârümuallimatla Kız Sanayi Mektebinin birleştirilmesinden sonra yatıştı.

(M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, ss. 626-633).

118 D.K.: a.g.m.

119 M.M.Z.C., 26 Mayıs 1326, s. 2113.

120 M.M.Z.C., 25 Mayıs 1326, s. 2108.

Emrullah Efendi, yaptığı işlerin içinde, en fazla öğretmen yetiştirme çalışmalarını beğenmiştir. Mecliste *Boşo Efendi* (1876-1929)'ye karşı: "Canım sen de bizim Maarifi o kadar fakir zannetme! Bizim Dârülmual-limînlerimizin düzeni Avrupa'da bile yok!" demiştir.¹²¹

J) Özel öğretim ve dinî toplumların okulları: *Emrullah Efendi*, kişiler ve dinî toplumlar tarafından kurulan okullarda yapılan öğretime, özel öğretim ("tedrisat-ı ibtidaiye") diyor.¹²² Ona göre özel okulların programlarının yapılması, ders kitaplarının seçilmesi, öğretmenlerinin atanması vs.. hep okul kurucusu ve müdürüne aittir. Ancak Devlet özel okullara bazı şartlar koyar. Bunlar; öğretimin yasalara ve ahlâka uygun olması, okuldaki öğretmen ve yöneticilerin ehliyetli olması, okul binasının bazı özellikleri vs.. konusundadır. Devlet, bunları denetim yoluyla inceler.¹²³

Özel okullar, ilk ve ortaöğretim alanında açılabilirler. Yüksek öğretimde özel okullar açılmaz; bu, Devletin görevidir. Özel kişi ve kuruluşlar yalnız ders ("kurs") açabilirler, bu da ancak tek ders üzerinde olur.¹²⁴ Hükümetin yüksek okullardaki hakları başkalarına devredilemez; ancak yüksek okullar bütün Osmanlılara açıktır¹²⁵. *Emrullah Efendi*, Fransa ve Belçika'da uygulanan özel okul sistemini, yâni sınavlarını Devletin yapması ve çıkış belgelerini Devletin vermesi sistemini önerdi ama azınlık temsilcilerine kabul ettiremedi.¹²⁶

Emrullah Efendi bakanlığa başladıktan sonra özel okulların yönetimi konusunda bir yasa tasarısı hazırlayıp Meclise sunmak istedi. Ancak daha tasarı hazırlanırken Rum gazeteleri büyük gürültüler çıkarmaya başladılar. *Emrullah Efendi* bu tasarı ile, okullardaki öğretimden Bakanlığa karşı sorumlu mevkiiyi Patrikhaneden alıp okul müdürlerine dağıtmak istiyordu.¹²⁷ Bundan da, bu okullara Devletin söz geçirmesini ve denetimini kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Patrikhane bu tasarıyı hazırlattırmadı bile!..

Emrullah Efendi, dinî toplumların okullarını, özel okullar sınıfına almak istiyordu. Dinî toplumların temsilcileri ise buna şiddetle karşı çıkıyorlar, daha önce almış oldukları ayrıcalıkları bırakmak istemiyorlardı. *Emrullah Efendi*'nin bu husustaki çabaları boşa gitti. Meclis-i Mebusan'da özellikle *Boşo Efendi*'nin çabalarıyla, özel okullardan ayrı bir "cemaat mekâtibi" gurubunu kabul etmek zorunda kaldı.¹²⁸ Daha sonra da "bizdeki cemaatler

121 M.M.Z.C.; 27 Mayıs 1326, s. 2197.

122 "Tedrisat-ı ibtidaiye", Mülkiye, 24 (1326), s. 44

123 a.g.m., ss. 44-45.

".. İzahname", ss. 78-79.

124 M.M.Z.C., 29 Kânunuevvel 1326, ss. 662-664.

125 D.K.: "Tahsil-i âli ve hakk-ı tecil", "Sabah" gaz., 15 Ocak 1911.

126 M.M.Z.C., 29 Kânunuevvel 1326, ss. 664-671.

127 "Mekâtib-i gayri müslime", "Yeni Tasvir-i Efkâr" gaz., 14 Şubat 1910.

128 M.M.Z.C., 27 Mayıs 1326, s. 2199.

yalnız âdi birer cemiyet değil, korporasyon ve müessese sıfatını hâizdirler", bunların okullarını özel okul sayamayız diyerek yeni bir yola girmiştir.¹²⁹ Ona göre dinî toplumların okulları, genel okullarla özel okullar arasında bir yerde idi. Özel okullardan farkı da öğretmenlerinin ehliyetnamelerinin onaylanması ve verdikleri çıkış belgeleri (diploma) hususundadır.¹³⁰ Ancak *Emrullah Efendi*, dinî toplumların okullarını genel okullara yaklaştırarak, 'eğer okulun bulunduğu yerin çoğunluğu o okulu istiyorsa, o zaman okul genel okul haline gelir; bunun da Devlete bağlanması gerekir diyerek¹³¹ bir akıl yürütme yapmak istemişse de, bunu uygulayamamıştır.

Patrikhane, kendi okullarındaki öğretmenlerinin diplomalarını kendisi onaylayıp, bunu Maarif yöneticilerine kabul ettirme hakkını tâ 1893 yılında almıştı. II. Meşrutiyet döneminde bu sorun gene ön plana çıktı. Çok uzun çekişmelerden sonra 1910 yılında, 1893 şartlarını Osmanlı yöneticilerine gene kabul ettirdiler, ayrıca da Bakanlığın bu yolla kabul ettiği öğretmenlerin askerlikten muafiyetlerini sağladılar.

Özel okullardan çıkış belgeleri sorunu ise, bu dönemde tartışılan en önemli konulardan birisi olmuştur. Patrikhane, kendi okul programlarını Bakanlığa onaylattırarak ve verdiği çıkış belgelerini de resmî okulların çıkış belgelerinin aynısı haklara sahip kılmak istiyordu. *Emrullah Efendi* ise, "doktora, mülâzemet rüusu gibi ilmî rütbelerin dışında" özel okulların diploma verebileceklerini; ancak bunların "müselleslik" hakkını, yâni sınavsız bir üst okula girme hakkını alamayacaklarını belirtiyordu.¹³² Bunun için, özel okul çıkışlıların Devlet çarkına girmek istediklerinde mutlaka sınavdan geçirilmeleri gerekti.

Devlet özel okullarda ve dinî toplumların okullarında bazı derslerin okutulmasını zorunlu tutabilir, bazı zararlı, dersleri de yasaklayabilirdi. Ancak bu yasaklama gerek taşrada, gerekse İstanbul'daki Bakanlık ve Patrikhane yöneticileri arasında sert çekişmelere yol açtı. Devlet, zararlı bulduğu dersi, ders kitabını ve öğretmeni hemen değiştiriyor, Patrikhane ise bu konudaki anlaşmazlıkların İstanbul'da çözümlenmesini istiyordu. *Emrullah Efendi'nin* fikri ise, hükümetin özel okullara emir veremeyeceği, ancak kötü taraflarını yasaklayabileceği şeklinde idi. Öğretim hürriyeti ilkesi daha ilerisine dayanamaz, diyordu. Değiştirilmesi gereken ders veya öğretmen olsa bile hükümet bunları değiştiremez; değiştirilinceye kadar yasaklanmış olarak bekler!¹³³ Bu sorunu tartışmaları I. Dünya Savaşına kadar sürdü gitti...

129 "Tedrisat-ı ibtidaiye", s. 44-47.

130 a.g.m., s. 47.

131 a.g.m., s. 49.

132 "Patrikhanelerin müstedyatı-Tedrisat Meselesi ve Tanin gazetesi", "Yeni Muhitü'l-Maarif" 20 Ağustos 1327, s. 4,10.

133 "Tedrisat-ı ibtidaiye", s. 8,11.

Dinî toplumların okullarının ruhsatları sorunu da gayet önemli idi. Bu okullara ruhsat verilmesi tâ II. Abdülhamit döneminden beri çok uzun işlemleri gerektiriyordu. II. Meşrutiyet döneminde de bunun basitleştirileceği hakkında çeşitli kararlar alınmasına rağmen, uzun işlemler aynen devam etti. *Emrullah Efendi'*ye göre ise, hükümetin özel öğretimde "ruhsat verme" değil; öğretmen, bina, bazı ders kitapları ve yasalara uymuyorsa öğretimi yasaklama hakkı vardı.¹³⁴ Onun için hükümetin ruhsat vermesi, kütü niyetli kişi ve kurumlara kolunu kaptırması demekti.

Azınlık okullarında çok sayıda yabancı (Bulgar, Rum, Ermeni) öğretmen vardı. Bunlar, her düzeydeki okullarda öğretmenlik yapıyorlardı. *Emrullah Efendi* de orta ve yüksek öğretimde, Bakanlığın bilgisi içinde yabancı öğretmenlerin kullanılabileceğini; ancak ilköğretim düzeyinde bunun imkansız olduğunu belirtiyordu.¹³⁵ Ama dinî toplumların, kendi okullarına öğretmen yetiştirmek için öğretmen okulu kurma hakları vardı.

*Emrullah Efendi'*nin eğitimde sıkı bir denetim kurma çalışmalarının altında, aslında bu dinî toplumların okullarını gözetim altında bulundurma zorunluluğu büyük bir yer tutuyordu. Bu toplumlar, okullarını kendi müfettişlerinin denetlediklerini; Devletin bu müfettişleri ve yaptıkları işe resmen tanınmasını istiyorlardı. Güçleri yeterse okulları Devlet denetleyicilerine açmak istemiyorlar, eğer girese onları istedikleri gibi gezdirmeye çalışıyorlardı. Bütün bunlar kâr etmeyince de, denetimin daha önceden Patrikhaneye ve okul müdürlüğüne haber verilmesini istemeye kadar gittiler. *Emrullah Efendi* hiç bir ödün vermeyerek bunları şiddetle reddetmiş;¹³⁶ "Patrikhanenin bu isteği kapitülasyonları andırıyor... yoksa gizli bir niyeti mi var?," diye sormuştur.¹³⁷ Buna karşılık Mecliste de *Zührap Efendi* "... ama bu terbiye-i osmaniye'nin altında ne var?," diye soruyordu.¹³⁸ Bu bilmezlikten gelme oyunları, karşılıklı olarak sürdü gitti...

k) D e n e t i m s o r u n u : *Emrullah Efendi'*nin eğitim görüşlerinin temelinde denetim sistemi vardır. Ona göre denetim, öğretim kurumlarının hükümetle olan ilişkilerinin özüdür. Okullardaki öğretimin birliği ancak bu yolla sağlanır.¹³⁹ Osmanlı eğitiminin bir düzen içinde olması gereklidir. Dinî toplumların okulları dahil tüm öğretim kurumları yönetimin gözü altında olmalıdır. Yönetim, ülkede ne oluyorsa bilmelidir. Bu nedenle denetleyiciler ülke için bir siyasî hayat sorunudur.¹⁴⁰ Denetleyiciler, bilhassa özel okulları yoklayacaklardır; hem de sık sık ve uzun süreli olarak!¹⁴¹

134 "Patrikhelerin müstediyaı..", s. 3.

135 "Maarif Nazırının beyanâtı", "Sabah" gaz., 10 Ağustos 1910.

136 "Tedrisat-ı ibtidaiye", ss. 7-10

137 a.g.y.

138 M.M.Z.C., 3 Kânunusâni 1326, s. 695.

139 "Patrikhanelerin", s. 7

140 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, s. 633.

141 M.M.Z.C., 26 Mayıs 1326, s. 2141.

II. Meşrutiyetten önce Maarif Nezaretinin emrinde 60 kadar müfettiş vardı. Ama daha sonraki "temizlik hareketi" ("tensikat") sırasında bunların işlerine son verilmişti. Bu nedenle *Emrullah Efendi* kendi bakanlığı sırasında yeni bir denetim örgütü kurma çalışmalarına başladı. Buna göre Bakanlığın emrinde bazı merkez müfettişleri, vilâyet merkezlerinde bulunan ve Maarif Müdürlerinin emrinde bulunan müfettişler ve valiler tarafından atanacak olan ilköğretim müfettişleri bulunacaktı. Bu yaygın örgütün gerekli atamaları yapıldıktan sonra bir de yönetmeliği yayınlandı.¹⁴² Bu yönetmeliğe göre, müfettişlere üç çeşit görev veriliyordu:

1. Var olan okulları denetlemek,
2. Köylerde eğitim hakkında incelemeler yapmak ve gereksinmeleri belirlemek,
3. İlköğretimi desteklemek ve halka okul yaptırmak.

Bu müfettişler, yaptıkları çalışmaların sonucunu birer ayrıntılı rapor halinde Bakanlığa bildiriyorlardı. Bakanlık da bunları ayrıca değerlendiriyordu.

Emrullah Efendi müfettişleri, eğitim için, yurdun kurtuluşu için yapılacak bir planın izcileri sayıyordu. Onlar "terbiye-i osmaniye'nin nâzımları" idiler. Ancak bunların yurdu karış karış dolaşmaları gerekti. "Müfettişleri oturtmayın, kök köy gezdirin" diyerek valilere telgraf çekmişti.¹⁴³ Onun gözünde müfettişler "seyyar bir Maarif Müdürü idiler".¹⁴⁴ *Emrullah Efendi*'nin uyguladığı bu sistem; müfettişleri taşraya göndererek eğitim gereksinmelerini belirleme sistemi, Fransız eğitiminin 1880 lerde uyguladığı bir sistem idi.

Emrullah Efendi'nin denetim örgütü kamuoyunda ve Mecliste çok sert eleştirilerle karşılandı. Ülkede okul olmadığı, olmayan bir şeyin nasıl denetleneceği soruluyordu. Müfettişlerin elinde hangi derslerin nasıl ve neye göre okutulacağına dair resmî bir yönerge yoktu. Öğretmenlerin didaktik yönleri nasıl değerlendirilecekti? Hattâ müfettişlerin demirbaş eşyaları denetlemesi bile gereksiz görülüyordu.

Emrullah Efendi, Mecliste kendi sistemini çok savundu. Denetimin yanısıra ülkenin eğitim durumunu inceleme, halkı eğitime teşvik etme ve hazırlama gibi görevleri de müfettişlerin yüklendiğini belirtti. Buna rağmen bu örgüt Meclis tarafından lağvedildi. *Emrullah Efendi* müfettişler olmadan Bakanlığın iş yapamayacağını ve yönetilemeyeceğini açık olarak belirtti.¹⁴⁵ Sorun Bâbîâliye geldi ve Şurayı Devlet, Bakanlığa destekledi.

142 "Maarif Müfettişleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezafine Mütceallik Talimat", "Sabah" gaz., 2 Ekim 1910.

143 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, s. 634.

144 M.M.Z.C., 26 Mayıs 1326, s. 2138.

145 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, s. 631.

M.M.Z.C., 26 Mayıs 1326, ss. 2135-2140.

Ancak kesin bir çözüme ulaşılamadan bırakıldığı için müfettişlerin kimi görevlerinden ayrıldı, kimi ayrılmadan başka bir iş bulup çalışmaya başladı. Bundan sonra da savaş yıllarına kadar sağlam bir denetim kurulamadı.

Emrullah Efendi'nin denetim örgütünün iki büyük amacı vardı: ilköğretimi yaymak ve geliştirmek, azınlık okullarını sıkı bir denetim altına almak.

Ona göre; yönetim azınlık okullarını herhangi bir özel okul gibi denetleyebilirdi. Ancak bu denetim, okulların özel işleri üzerinde değil, genel işler ve ülke çıkarları üzerine olmalıydı. Ahlâkı ve genel ülke çıkarlarını doğrudan doğruya ilgilendirmeyen konular resmî denetim dışında kalabilirdi. Resmî denetim okulların sağlamlık ve sağlığa uygunluğunu, öğretmenlerin belgelerini, öğretimin içeriğini ve Devlet yasalarına uygunluğunu yoklamak zorundaydı. Patrikhaneler de kendi okullarını kendi müfettişlerine denetletebilirlerdi. Ancak "Teftiş işlerinde çok mutaasıp olması gereken" yönetim, bu konuda hiç bir kurumu kendisine ortak etmemeli idi.¹⁴⁶

Doğal olarak bu konularda *Emrullah Efendi* ile dinî toplumların liderleri arasında yoğun bir çekişme geçti ve *Emrullah Efendi'nin* denetim örgütünün Meclisçe feshedilmesinde de bu azınlık milletvekillerinin çok önemli rolleri oldu.

De ğ e r l e n d i r m e : *Emrullah Efendi* gerek bakanlık yaptığı sıralarda, gerekse başka maarif işlerinde bulunduğu sıralarda genellikle takdir edilen bir kişiydi.

Şahsiyet olarak hakkında her zaman iyi şeyler söylenmiştir. "Osmanischer Llyod" onun "âlim, fâzıl bir kişi" olduğunu belirtirken,¹⁴⁷ *Ahmet Hilmi* şöyle diyordu:¹⁴⁸

"İyi bir tahsil gördükten, yıllarca Maarif hizîmetinde bulduktan, eserleriyle faziletini ispat ettikten sonra, bunca sermaye ve tecrübelerinden sonra Emrullah Efendi bile Maarifimizi düzeltemezse, islâh ümitlerimizi maariften kesmeliyiz."

"Sabah" gazetesi ise, onun ruhen ve fikren âlî olduğunu, hayatı ilim ve fen kazanmak olarak anladığını, zenginliğe ve lükse lakayt olduğunu, Maarif Nazırlığına da mevki hırsıyla gelmediğini yazıyordu.¹⁴⁹

Emrullah Efendi'yi bilgi ve fazilet olarak övmekte birleşen gazeteler, onun bakanlığı sırasında yaptığı işleri eleştirmekte de birleşmişlerdir. Bu eleştiriler şu noktalarda toplanabilir:

146 "Patrikhanelerin..", ss. 7-9, 11.

147 "Sabah" gaz., 20 Şubat 1911.

148 *Ahmet Hilmi* .-"Maarif Nazırı Emrullah Efendi hazretlerine birinci Mektup", "Yeni Tasvir-i Efkâr" gaz., 20 Ocak 1910.

149 "Sabah" gaz., 13 Ağustos 1914.

1) *Emrullah Efendi*, yasa ve yönetmelik tasarıları hazırlamakta ve örgüt kurmakta başarılı oluyor. Ancak örgütü verimli kılacak, yasaları uygulayacak adamları seçemiyor.¹⁵⁰

2) "Tedbirlerini muhite tevfik edemiyor". Çevreyi, ülkeyi, halkın gelenek ve ihtiyaçlarını bilmeden, incelemeyen, anlamadan acele ile uygulamalar yapmak istiyor. Osmanlı ülkesi, Fransa değildir. Osmanlının örgütleniş biçimi de, halkı da Fransa'daki gibi değildir.¹⁵¹ Ancak bu eleştiriyeye karşı Bakan da "Ben Fransız kanunlarını taklit değil tatbik ediyorum; bu ikisi arasında fark vardır" diyordu.¹⁵²

3) *Emrullah Efendi*, teori ile pratiğin ayrı şeyler olduğunu anlayamamıştır. Onun hatası, bilgisinin sırf teorik olmasındandı. Birçok proje yaptı ama uygulayamadı; projeleri gereği gibi derinleştiremedi. Memleketin "şerait-i hâzırası'nı göz önüne almadı.¹⁵³

4) Bütün diğer bakanlar gibi *Emrullah Efendi* de programsız davranı. İhtihadına göre iyi olanları, vicdanına göre doğru olanları yaptı.¹⁵⁴

5) *Emrullah Efendi* bakanlık yaptığı sırada hakkında iki soru önergesi verilmiştir. Bunlardan biri Trablusgarp mebusları tarafından kendi vilayetleriyle ilgili olarak,¹⁵⁵ diğeri de *Hüseyin Cahit Bey* tarafından genel olarak verilmişti (Bak, metni ekte). Burada Trablusgarp mebusları "Bizim takririmiz nazır efendiye karşı değildir, onu düşürmeyi de gaye etmiyor"¹⁵⁶ demelerine rağmen, *Hüseyin Cahit Bey* onu, çok şey yapmaya kalkışmak ama bunların hiçbirisini başaramamak, bakanlık bütçesini israf etmek, maarifin ilerlemesini büyük zararlara uğratmak, ilköğretimi ihmal etmek vs.. ile suçluyordu. "Niyetleri gayet âlî fakat yaptıkları seraptan ibarettir" diyordu.¹⁵⁷ Ama bu suçlamalara rağmen yaptıkları açıklamalar ile *Emrullah Efendi* güvenoyu almıştır.¹⁵⁸

6) *Emrullah Efendi* gayet "müstebitane" davranmaktadır. Yasaları kendisi hazırlamaktadır, bütçeyi kimseye sormadan hazırlamaktadır.¹⁵⁹ Her bakanlığında yasa ve yönetmelikleri kendi keyfine göre değiştirmektedir.¹⁶⁰ Yasalara aykırı birçok işlemleri yapmaktadır.¹⁶¹

150 *Abdullah Cevdet*: "Hayat kadar mutena", "Hak" gaz., 27 Nisan 1912.

151 ("Karşı gazetelerden"), "Sabah" gaz., 25 Kasım 1910 ("Maarif derdi-muhite göre tedabir")

152 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, s. 634.

153 (Osmanischer Llyod gazetesinden), "Sabah" gaz., 20 Şubat 1911.

M.S.: "Nazariyat vadilerinde", "Sabah" gaz., 31 Aralık 1911.

154 M.S.: "Maarif Nazırından istizah". "Sabah" gaz. 9 Ocak 1911.

155 M.M.Z.C., 20 Kânunuevvel 1326, s. 569.

156 M.M.Z.C., 27 Kânunuevvel 1326, s. 623.

157 a.g.z.c., ss. 624-630.

158 a.g.z.c., ss. 630-649.

159 M.M.Z.C., 24 Teşrinisani 1326, ss. 287-288.

160 "Emrullah Efendi başlıyor", "Teminat" gaz., 14 Mart 1912.

161 "Türkiye" gaz., 14, 18 Teşnievvel 1326.

F.R.: "Maarif Nâzın Emrullah Efendi'ye açık mektup", "İştirak" derg., 14 (1326), ss. 215-216.